

П Р И К А З И

Марко Алексић,
Српске земље пре Немањића, од 7. до 10. века,
Лагуна, Београд 2020, 381 стр.

Нова књига археолога Марка Алексића, која носи наслов *Српске земље пре Немањића*, својом темом и истраживачким приступом представља више него добродошло освежење у српској медијевистици.

Алексић је аутор три монографије (*Medieval Swords from Southeastern Europe*, Belgrade 2007; *Marko Kraljević*, Beograd 2015; *Српски витешки код*, Београд 2016) и бројних научних радова објављених у земљи и иностранству. Књига о којој говоримо на овом месту наставак је његових истраживања средњовековне прошлости, овог пута усредсређених на најмагловитије векове српске историје, од најстаријих помена Срба у писаним изворима до средине X века.

Аутор се одлучио за хронолошки приказ излагања, пратећи историју Срба од њихових трагова у Полабљу, преко сеобе у југоисточну Европу и најранијих додира са романским становништвом (*Почетни векови*, стр. 13–75). Он се, потом, бави анализом утицаја Византије, франачке и бугарске државе на Србе и стварање њихове прве државе (*Почети државности и први познати владари*, стр. 76–176), епохом кнеза Властимира и тадашњим односима Срба са суседима (*У суседству великих сила*, стр. 177–210), успостављањем црквене организације у српским земљама и бугарском експанзијом у другој половини IX века (*Претње са истока*, стр. 211–270). Излагање се наставља краткотрајним падом српских земаља под власт бугарског цара Симеона и обновом државе после његове смрти, под кнезом Чаславом (*Криза и обнова државе*, стр. 271–312), док је последње поглавље посвећено друштвеним, привредним у културним процесима који су обликовали историју српских земаља током раног средњег века (*Култура и друштво*, стр. 313–339). Следе библиографија, као и индекс личних имена и географских назива. Књига је опремљена историјским картама, репродукцијама, цртежима и фотографијама појединих археолошких налаза, локалитета и цркава.

Важност ове књиге је вишеструка. Најпре, она представља значајан искорак на пољу повезивања историје и археологије. Аутор је уложио изузетне напоре да синтетише археолошка истраживања на ширем јужнословенском простору, да анализира и интерпретира налазе који углавном потичу са подручја изван данашњих граница Србије – од Босне и Херцеговине, преко Далмације, до Црне Горе, као и да консултује водећу инострану литературу, укључујући радове хрватских, бугарских и других истраживача из нашег региона. Алексићева је, дакле, заслуга што је у овој књизи по први пут смештен у временске и просторне оквире раносредњовековне српске историје до сада непознат или неправедно занемарен археолошки материјал.

У том погледу, нарочито су значајна ауторова разматрања о локалитету Бреза код Сарајева са репрезентативном грађевином, која вероватно представља управно средиште из VIII века. Осим што нас упознаје са овим локалитетом, Алексић доноси и реконструкцију поменуте грађевине (стр. 121–122). Потом, бавећи се тзв. каролиншким налазима са простора Хума, он показује да поједини артефакти, попут позлаћеног појасног језичка и позлаћене мамузе са утврђења у Горњим Врбљанима, као и позлаћени делови појаса са утврђења у Могорјелу у долини Неретве, нису доспели на ове локалитете током ширења франачке власти на Балкану крајем VIII и почетком IX века како се до сада веровало, већ нешто раније, и у околностима које указују на утицаје из правца Баварске или лангобардске Италије (стр. 142–143). Трећи детаљ који треба споменути јесте осврт на археолошке локалитете у околини данашњег Новог Пазара и Сјенице (Градина, Постоње, Врсенице). На овом месту (стр. 252–257) аутор коригује досадашња устаљена становишта, према којима су Рас и околина припадали бугарској држави у IX веку. Наиме, Алексићева истраживања показују да археолошки налази са овог простора не пружају основа за присуство бугарске власти пре X века, те да често понављану хипотезу о бугарском пореклу цркве Св. Петра и Павла код Раса такође треба одбацити.

Алексић се детаљно бави и питањем порекла тзв. Вишеслављеве крстионице. Он заступа становиште да се крстионица не може везати за неког хрватског кнеза и хипотезу о њеној вези са истоименим српским владарем, познатим из дела Константина VII Порфирогенита (стр. 105–112). Према нашем мишљењу, ова хипотеза захтева додатна поткрепљења и не може се прихватити само на основу сличности имена. Оно што је, барем за сада, извесно јесте да је крстионица била намењена неком словенском великашу са источне обале Јадрана и да никада није ни напустила Венецију.

Закључке које излаже у погледу Вишеслављеве крстионице и њеног несудијеног примаоца, Алексић користи као један од доказа хипотезе да је процес покрштавања Срба почео далеко пре друге половине IX века (стр. 134–139). Иако се на овом месту не могу наводити закључци *pro et contra* таквог становишта, књига свакако представља подстицај за даља разматрања овог, изузетно важног питања.

Поред односа са Византијом и Бугарском, Алексић посвећује нарочиту пажњу додирима Срба са западним светом: Францима, Лангобардима, као и Аварима. Уводећи „германску компоненту“ у етногенезу и најстарију историју Срба, он се претежно ослања на археолошке налазе, али указује и на до сада слабо примећене трагове ових контаката у писаним изворима. Према њему, поменути утицај се осликава кроз германске корене личних имена појединих српских владара, записаних у Порфирогентивом делу и *Летопису попа Дукљанина* (стр. 198), као и кроз систем „удеоних кнежевина“ који има своје паралеле у германском свету (стр. 202–203). Ово је нарочито важно споменути, када се има у виду да везе Срба у југоисточној Европи са германским светом готово да нису разматране у домаћој историографији (наравно, изузимајући добро познат помен Срба као народа „који држи велики део Далмације“ у Франачким анализима *sub anno 822*).

То су само поједина, нова запажања и закључци које *Српске земље пре Немањића* доносе у сазнајном погледу. Не мање интригантне и значајне су ауторове опсервације о додирима између Словена и романског становништва и његов имплицитни (и утемељени) закључак о најранијој српској (прото)држави као својеврсној симбиози словенског и романског етничког елемента који провејава на више места у књизи, а нарочито на стр. 311–312.

Уопште узевши, у књизи је примећена модерна методологија истраживања и научни приступ по узору на водеће студије у свету које се баве овом епохом. Такође, аутор је истражио бројна питања, посебно она која се тичу тумачења и интерпретације археолошке грађе. Управо овакво дело, које се надовезује на радове Тибора Живковића и других истакнутих истраживача раног средњег века, али и унапређује наша сазнања, науци је веома недостајало.

У вези са тим, можда и није неопходно наглашавати да се књига појављује у времену, обележеном вулгаризацијом раносредњовековне историје и наметањем псеудоисторијских, псеудоархеолошких и псеудогенетских теорија као доминантног дискурса у јавности. Иако није писана као реакција на поменути феномен, она се може посматрати као

одлучан, научно заснован и чињенично утемељен одговор на њега. Изузетно добар пријем код шире читалачке публике (три издања за свега неколико месеци од објављивања), још једно је сликовито сведочанство о потреби за једним оваквим делом.

Српске земље пре Немањића, дакле, поново враћају у средиште пажње наше јавности теме, попут етногенезе, миграција и покрштавања, које су већ дуги низ деценија у фокусу европске медијевистике. Претендујући да буде фундаментална, референтна студија и полазиште за даље проучавање најзамагљенијих векова српске историје, ова књига је, у домену средњовековних истраживања, свакако најзапаженији и најзначајнији наслов који се 2020. године појавио у нашој средини.

Александар УЗЕЛАЦ

Стефан Првовенчани и његово доба,
ур. Александар Растовић, Ивана Коматина,
Историјски институт, Београд 2020, 464 стр.

У издању Историјског института појавио се зборник радова посвећен владавини великог жупана, а потом и краља, Стефана Првовенчаног. Лик и дело овог владара су, и поред оскудних извора, често будили пажњу истраживача. Стефан је, не без разлога, оставио снажан утисак и на своје савременике. Он је, како га приказује учени монах Доментијан, био један од „три светлила Богом изабрана на чување народа свога“. Тако је Стефан још од 13. века утицао на обликовање историјске свести српског народа. Међутим, показало се да ће друга два „светлила“ (његов отац Симеон и брат Сава) у извесној мери бацити сенку на Стефана. Он ће у средњовековној и савременој српској историографији бити иза „свештене двојице“ – оснивача династије и првог српског архиепископа. Због тога је након навршеног јубилеја крунисања и аутокефалности српске цркве овај зборник оправдано посвећен управо Стефану Првовенчаном.

Зборник има три тематске целине кроз које су представљени многи аспекти живота и владавине првог крунисаног краља из династије Немањић. Радови су писани јасним научним стилем, а тематски су уједначени по поглављима. Сви радови поседују научни апарат. Шест радова је писано на енглеском језику, а осамнаест радова на

српском/хрватском језику. Прва тематска целина (*Србија Стефана Првовенчаног: држава, владарска породица, црква*) доноси радове на тему породичних и брачних односа, устројства државе и цркве, друштвених и социјалних структура, а део радова се односи на период пре Стефановог доласка на власт. Први у овом поглављу је рад Предрага Коматине (*Житије Св. Симеона од Стефана Немањића као извор за хронологију промена на великожупанском престолу*, стр. 17–35). На основу средњовековног схватања о „седам узраста човека“ и доступних извора аутор је донео нове закључке о хронологији смењивања на великожупанском престолу и о начелима његовог наслеђивања. Други рад је посвећен стварању и уобличавању српске државности за време владавине Стефана Немање и његовог сина Стефана Првовенчаног (*И обнови своју дедовину и боље је утврди – Стефан Немања и Стефан Првовенчани и уобличавање српске државности*, стр. 31–61). Ивана Коматина је у овом раду пратила територијални развој Србије од доласка Стефана Немање на власт до крунисања Стефана Немањића и аутокефалности српске цркве. Посебно је наглашена Стефанова заједничка борба са братом Савом да политичким, војним и дипломатским средствима осигура самосталност српске државе и цркве.

Извори о Стефановом старијем брату Вукану су веома оскудни. Он је управљао Дукљом, а у изворима се наводи са титулом краља. Небојша Порчић у свом раду, на основу лексичко-палеографских анализа, скреће пажњу на могућност да Вуканово писмо папи Иноћентију III (1199) крије вести о његовом крунисању и миропомазану (*Вукан Немањић – крунисани и миропомазани краљ?*, стр. 63–82). Следећи рад се бави најзначајнијим метохом манастира Хиландара који се налазио у Хвосну. Мирјана Живојиновић прати поседе овог метоха у дугом временском раздобљу. Од његовог оснивања за време Стефана Немањића па до турског освајања овог простора када су поседе одузети, а приходи укинута. Поседи овог метоха су приказани на квалитетно урађеној карти на крају рада (*Велики жупан Стефан Немањић – метох у Хвосну*, стр. 83–98).

Колико је наше знање о првом краљу из династије Немањић фрагментарно, и колико мало извора је из тог периода сачувано, најбоље илуструје рад Ђорђа Бубала (*Још једном о години смрти краља Стефана Првовенчаног*, стр. 99–118). Аутор је указао на мањкавости тренутно, у историографији заступљених, хронологија Стефанове смрти (1227) и Савиног првог ходочашћа (1229). Реинтерпретирајући малобројне изворе аутор је предложио нову хронологију Стефанове смрти (24. септембар

1223) и Савиног првог ходочашћа (1228). Следећи рад је изашао из научне радионице Милоша Ивановића и проучава властеоски слој у држави Стефана Првовенчаног (*Властела у време владавине Стефана Првовенчаног*, стр. 119–137). У раду су анализирани сви извори који говоре о властели у време владавине првог краља из династије Немањић. Након анализе властеоског слоја у зборнику су обрађени детаљи из брачне политике и Стефановог породичног живота. Срђан Пириватрић се бавио хронологијом и историјским контекстом Стефановог првог брака са византијском принцезом Евдокијом (*Брак Стефана Немањића и Евдокије Анђелине Комнине. Хронологија и историјски контекст уговарања и раскидања једног династичког савеза*, стр. 139–158), док је Бојан Миљковић на основу приказа на фресци у Сопоћанима указао на постојање још једне ћерке Стефана Првовенчаног (*Непозната кћи Стефана Првовенчаног*, стр. 159–192). Прво поглавље завршено је кратким прилогом Радивоја Радића где је дат приказ једног помена Србије и Ниша из 13. века који је измакао пажњи српских медијевиста (*Један занемарени помен Србије и Ниша из XIII века*, стр. 185–192).

Друго поглавље носи наслов *Међународни односи у југоисточној Европи XIII века*. Ово поглавље започиње радом Тамаша Кермендија који је приказао сукобе у Далмацији и борбу за угарски престо између краља Емерика и принца Андрије (*The struggle between King Emeric of Hungary and Duke Andrew in Dalmatia*, стр. 195–211). Међународни односи у југоисточној Европи из угла Угарске крајем 12. и почетком 13. века су обрађени у раду Атиле Барањија (*The relations of King Emeric and Andrew II of Hungary with the Balkan states*, стр. 213–249). У односима Србије и Бугарске за време Стефана Немањића свакао најзначајнији догађај био је војни сукоб 1214/15. године. Ивелин Иванов је представио ставове бугарских медијевиста о овом питању и закључио да треба поново приступити његовом истраживању (*Bulgarian historiography on the military campaigns against the Serbia in 1214–1215: a reconsideration*, стр. 251–262). Следи рад Александра Николова који анализира положај Бугарске и Србије у папској политици крајем 12. и почетком 13. века са посебним акцентом на преговоре око крунисања Стефана Немањића и цара Калојана и покушај њиховог трајног стављања под папски *Sacredotium* (*Age of Coronations: Bulgaria and Serbia in the Papal policy from the late 12th to the early 13th century*, стр. 263–271). На овај рад се тематски наслања и рад Ивана Мајнарића који прати односе Свете столице и Србије у време Стефана Првовенчаног (*Constituti sunt super gentes et Regna: Papinstvo i Nemanjići na početku 13. stoljeća*, стр. 273–290).

Чланак Габора Барабаша прати судбину принца Коломана са посебним освртом на његову краљевску титулу (*A King in Slavonia. Prince Coloman in the Realm of St. Stephen in the 1230s*, стр. 291–308). Друго поглавље завршава се радом Марте Фонт која анализира положај Ростислава Михаиловича у Угарској и његову улогу као управника Мачве (*Rostislav, dominus de Macho*, стр. 309–326).

Трећи сегмент (*Идејна струјања, друштво, привреда, култура*) чине радови на тему књижевности, правописа, развоја језика, односа државе и цркве, законодавства, урбанизације и привреде. Анализирајући *Студенички типик* архимандрит Тихон Ракићевић је изложио идеолошку поруку Светог Саве из садржаја ктиторског житија тј. првог слова типика (*Аскетско поученије и српске владарске идеје у троделном првом слову ктиторског житија Студеничког типика*, стр. 329–342). Наредни рад приказује како је обликовано сећање на Стефана Првовенчаног у српској средњовековној историографији крајем 13. и током 14. века. То сећање је било у сенци његовог оца и брата који су постали симболи стварања српске државности и црквене самосталности (*Краљ у сенци архиепископа: стварање државе у српској средњовековној историографији*, стр. 343–362). Јелена Глушац је анализирала утицај Законоправила Саве Немањића на заједнички развој државе и цркве у средњем веку (*Утицај Законоправила на стварање симфоничног односа између српске државе и цркве у средњем веку*, стр. 363–378). Сакупивши све термине из малобројних извора који се односе на кривична дела, Срђан Шаркић је приказао кривичноправне одредбе из времена Стефана Немањића (*Кривичноправне одредбе у законодавству Стефана Првовенчаног*, стр. 379–388). Рад Вујадина Иванишевића приказује оптицај новца у Србији за време првих Немањића. Аутор се није служио само материјалним изворима (налазима новца), већ их је користио заједно са малобројним писаним изворима и тако изложио монетарну политику из времена Стефана Првовенчаног и његових синова (*Новац у Србији у време првих Немањића*, стр. 389–409).

Урбанизација је веома значајна тема из угла историјске географије, па не треба да чуди да је један рад у зборнику посвећен градовима у овом периоду. Владета Петровић је приказао градска насеља у Србији крајем 12. и почетком 13. века (*Градска насеља у доба првих Немањића*, стр. 411–427). Следећи рад Љиљане Јухас-Грегоријевске анализира лик и дело Стефана Првовенчаног у делима српских писаца 13. века (*Стефан Првовенчани у виђењу српских писаца XIII века*, стр. 429–445). Зборник се завршава лексичким истраживањем књижевног стваралаштва Стефана

Првовенчаног. Виктор Савић је у овом раду поредио лексички фонд Стефана Првовенчаног са изворима његовог оца Симеона/Немање и брата Саве (*Из лексике Стефана Првовенчаног*, стр. 447–464).

У зборнику *Стефан Првовенчани и његово доба* су успешно сакупљени резултати истраживања научника из земље и иностранства. Реч је о научницима из различитих научних области па је сам зборник мултидисциплинарног карактера. Аутори су пружили неке нове погледе на историју Србије и њеног владара крајем 12. и почетком 13. века.

Милан ВОЈНОВИЋ

Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића. Тематски зборник у част 800 година проглашења краљевства и аутокефалне архиепископије свих српских и поморских земаља, ур. Љубомир Максимовић, Срђан Пириватрић, Српска академија наука и уметности – Српски комитет за византологију, Београд 2019, 590 стр.

Крајем 2019. године објављен је тематски зборник *Краљевство и архиепископија* који на једном месту сабира 20 научних студија насталих из саопштења са Шесте националне конференције византолога (Београд, 18–20. јун 2015), као и из излагања учесника научне трибине САНУ „800 година од крунисања Стефана Првовенчаног“ (Београд, 25. октобар 2017), те најзад из прилога по позиву уредништва, укључујући ту и два уводна текста, студије недавно преминулог Рудолфа Шифера, *Римско папство и развитак европских држава у средњем веку*, и Јоаниса Гарнанидиса, *Појам и канонски положај установе аутокефалије у оквиру организације и управе Источне православне цркве*. Аутор првог текста читаоца води од краљевског крунисања Пипина Малог 751. до крунисања Стефана Првовенчаног круном из Рима 1217. године, и својим широким хронолошким, али и територијалним опсегом истраживања (Шпанија, Британија, Скандинавија, Италија, средња, источна и југоисточна Европа), предочава да је сплетом околности (западање Немачког царства у кризу по смрти Хајнриха III 1056) и енергичношћу појединих папа, пре него континуираним планским настојањем папске курије, дефинисано ангажовање римског бискупа у краљевским крунисањима европских

владара. Ј. Тарнанидис указује да је црквена аутокефалија у Православној цркви такође узрокована пре свега сплетом околности (немогућност или отежано општење помесних цркви са централном управом), што је потом уклопљено у каноне кроз хришћанско учење о слободи и демократска начела и праксу наслеђене из хеленистичког друштва, али да је уплив друштвено-политичке реалности у дефинисање установе аутокефалије настављен кроз спорадично мешање византијског цара у управне послове Цркве (међу којима је била и додела аутокефалности), које је временом постало правило (својеврсни псеудоканон, можемо рећи).

Прилог Иване Коматине, *Папска политичка теорија и практична политика: краљевство код Јужних Словена до краја XII века*, природно се наставља на Шиферов текст, и након иницијалног дефинисања терминологије владарских наслова у раносредњовековној Европи и код Словена (*rex*, *konig*, кнез, краљ, итд.), истиче преседане које је папа Гргур VII чинио у јеку борбе за инвеституру, додељивањем словенским владарима, међу којима и дукљанском владоцу Михаилу, краљевске титуле (за коју немамо неупитних сведочанстава да су је носили и Михаилови потомци након краља Бодина). Текст *Папство и православни југоисток Европе 1180–1216. Поновно разматрање* Гинтера Принцинга – који представља ауторов прерађени чланак из 2002. године – фокусира се на односе Свете столице са православним балканским државама (Византија, Бугарска, Србија, Никеја, Епир) у периоду од смрти цара Манојла Комнина до смрти папе Иноћентија III; ови односи су праћени углавном кроз преписку римских бискупа, са једне, и православних владара и црквених великодостојника, са друге стране, где контакти римске курије са српским владарима (краљем/кнезом Вуканом и великим жупаном Стефаном Немањићем) чине само један мали аспект сложене мреже односа папства и православних држава, те међусобних односа владара тих држава. Тиме је и ова студија у ствари још један од уводних прилога који има за циљ да добијање круне за српског краља из Рима смести у шири контекст папске политике према балканским владарима. Насупрот томе, чланак Срђана Пириватрића, *Криза византијског света и постанак краљевства и аутокефалне архиепископије свих српских и поморских земаља*, фокусира се на крунисање Стефана Немањића и још више на хиротонију Саве Немањића за архиепископа и стицање аутокефалије, тј. поставља ове чинове у шири контекст догађаја у византијском свету који су претходили и уследили паду Цариграда под крсташе 1204. године (династичка криза и супротстављене тенденције епирских и никејских владара да обнове јединствено РOMEјско царство и Цариградску патријаршију).

Смиља Марјановић-Душанић, у прилогу *Српски успон на краљевство: тумачења и значења обреда крунисања*, реafirмише претпоставке о постојању два крунисања Стефана Првовенчаног, те закључује да је први обред из 1217. био ванлитургијски и стога није био условљен Стефановим прихватањем римокатоличке вере (као што је то био случај код бугарског владара Калојана деценију раније), док је друго, жичко крунисање изведено вероватно 1220, након што су Савином хиротонијом за архиепископа и доношењем реликвија са ходочашћа створени услови за литургијски обред прилагођен из византијске традиције уз извесна одступања. На сам обред жичког крунисања фокусира се чланак Владимира Вукашиновића, *Литургијска анализа крунисања Стефана Првовенчаног*, који детаљним поређењем са познатим византијским и словенским литургијским изворима о поретку царског крунисања указује на особености Стефановог крунисања о којима сведоче изворни подаци из житија и настоји објаснити одступања од византијске праксе.

У прилогу Небојше Порчића, *Немањићи успон на краљевство у светлости дипломатских и дипломатских сведочанстава*, показано је на који се начин стицање краљевске титуле одразило на репрезентацију српског владара у документарној продукцији, те како су Стефан Првовенчани и његови наследници свесно настојали да се у зависности од тога коме се обраћају, репрезентују као краљеви на начин карактеристичан владарској (краљевској) репрезентацији у конкретној средини – западној, римокатоличкој или византијској, источноправославној; ово је резултовало аутохтоним „српским“ обрасцем репрезентације краља који је инкорпорирао и западне и византијске елементе. Ђорђе Бубало у својој студији *Територијална компонента краљевске титуле Немањића* доказује да је наспрам развијене титулатуре српских краљева која садржи географско одређење *Српска земља* и поименце наведене области у приморју (Диоклитија, Далмација, Травунија, Захумље), и која је изникла на западним узорима, од самог почетка у титули коришћена и дводелна географска одредница *Српска земља и Поморска* (и њене варијације у једнини и множини), и да је она преузела примат већ за краља Владислава, а не за краља Уроша, како се досад углавном тврдило. У чланку *Србија у краљевској титули Арнадовића* Ђура Харди аргументује да су угарски краљеви током 13. века себе сматрали сизеренима српских владара и уносили Србију у своју титулу након што је уз помоћ краља Емерика Вукан Немањић одузео престо свом брату, те да је том приликом нови велики жупан морао у некој форми признати врховну власт угарског краља, али да то није значило да су угарски краљеви, након што је Стефан

Немањић добио круну од папе, икада оспоравали краљевски ранг својим јужним суседима – за њих је та титула била легитимно стечена из Рима.

Анализирајући зидно сликарство из најранијих краљевских задужбина Драган Војводић у прилогу *Ка царском достојанству краљевске власти. Владарске инсигније и идеологија у доба првих Немањића* указује да су првобитни орнат и инсигније српских краљева у суштини одговарали онима византијских високих достојанственика (од којих их је разликовало само крстолико жезло), а да је преузимање карактеристичног царског орната и инсигнија започело вероватно још за време краља Владислава, не у каснијем периоду, како се то досад обично сматрало. Рад Данице Поповић, *Српски владарски и архиепископски гроб у средњем веку – нова сазнања и тумачења*, представља осавремењени приступ тематици коју је ауторка обрадила пре четврт века, и доноси одређене измене тадашњих гледишта и закључака, пре свега услед резултата теренских истраживања; по мишљењу ауторке нови налази су додатно оснажили закључке да је српски владарски гроб био доследно разрађено средство владарске репрезентације које је свој прототип имало у студеничком фунерарном комплексу, док за гробове архиепископа никада није достигнут исти ниво конзистентности и униформности.

У прилогу *Правни поредак у Српској краљевини у XIII и XIV веку* Зоран С. Мирковић на примерима брачног и кривичног права сагледава однос византијских правних норми које су у српску државу дошле са Савиним *Законоправилом* и словенског обичајног права, те закључује да је неусклађеност и противречност ова два правна поретка превазилажена кроз функцију краља као врховног законодавца и судије. Студија Нине Кршљанин, *Краљ као заштитник Цркве: правна анализа жичких повеља Стефана Првовенчаног*, бави се знатно конкретнијим правним питањима: најпре одредбама жичких повеља која се тичу црквене организације и повластица свештенства, те позивању зависног становништва на суд, али и одредбама које регулишу развод и сметње за склапање брака и које су свакако морале прерасти партикуларни карактер регулисања ових питања само у оквирима жичког властелинства; тиме сведоче о опсегу законодавне делатности Стефана Првовенчаног коју ауторка по значају упоређује са кодификацијом Стефана Душана.

Кроз минуциозну анализу података из документарних и наративних извора Милош Ивановић у својој обимној студији *Краљевство и друштвена елита у земљама Немањића* сагледава положај и улогу властеоског слоја током читавог постојања државе Немањића (до 1371, дакле и у периоду Царства), пратећи најважније појаве везане за властелу

као што су додељивање баштина, вршење војне службе, питања *невере* и владарске *милости*, те учешће у државној управи и раду сабора, али и мање формална саветовања и неформално вршење утицаја на владаре, које се на посебан начин огледа у учешћу у побунама против владара и њиховом збацивању.

Вујадин Иванишевић у прилогу *Обим ковања српског средњовековног новца краљевског периода* предлаже коришћење нових нумизматичких методолошких приступа којим се на основу претпостављеног броја калупа за све примерке одређене емисије новца могу израчунати годишња продукција и укупни обим ковања тих емисија; применом овог приступа израчунат је обим ковања само две врсте новца, динара *de bandera* и динара *de sguce* из времена краља Милутина, који представљају око 1/10 обима годишњег ковања млетачке ковнице. Но, аутор сугерише да је обим ковања у Србији био већи, будући да су истовремено коване и друге врсте динара, у више ковница.

У чланку *Питање оснивања Српске цркве у политици Теодора Дуке* Дејан Целебџић аргументује став да је противљење епирског владара Теодора Дуке који је желео сачувати добре односе са српским краљем разлог зашто охридски архиепископ Димитрије Хоматин све до 1228/9. није упутио протест васељенском патријарху у Никеји поводом хиротоније Саве Немањића за архиепископа (премда је самог Саву прекорио већ 1220).

Бранислав Тодић у тексту *О промени имена васељенског патријарха који је рукоположио Светог Саву за архиепископа* даје ново тумачење да је у житијима Св. Саве замењено име патријарха Манојла који је хиротонисао Саву именом Манојловог наследника Германа II због статуса који је Герман стекао као узорни бранилац православне вере и противник црквене уније, и то тако што је Теодосије, пишући житије у атмосфери резигнације према Лионској унији, свесно начинио ову измену, а да је одатле она потом уношена и у преписе Доментијановог дела које је првобитно свакако садржало Манојлово име.

Прилог Ирене Шпадијер, *Српска химнографија у доба архиепископије*, доноси преглед најбитнијих дела црквене поезије коју су стварали духовници из окриља Српске цркве у периоду архиепископије, сврставајући их у више етапа од Св. Саве, преко генерације његових ученика, те Теодосија Хиландарца, све до архиепископа Данила II, из чега се јасно увиђају и високи књижевни и уметнички домети ових стваралаца.

Тематски зборник који се нашао пред читаоцем завршава се студијом Марка Шуице, *Српско краљевство и политика реставрације крајем XIV века*, усмереном на догађаје који нису део непосредне историје Немањићког краљевства, већ су одраз немањићке традиције и сведочанство о њеном

далекосежном одјеку још у средњем веку. Бавећи се идеолошким и практичним аспектима посезања за краљевском круном најпре Вукашина Мрњавчевића, а потом и бана Твртка Котроманића, ауторов чланак сведочи о томе како је краљевство Немањића надрасло статус временски ограничене друштвено-политичке и историјске појаве, и постало трајна парадигма историје српског народа, док овлаш скицирајући значај „правог“ баштиника немањићке традиције, кнеза Лазара, показује да су поступци прве двојице владара у контексту реалног континуитета са немањићким краљевством у великој мери неконсеквентни.

Садржајем значајног броја студија које дају преглед досадашњих домета истраживања тема везаних за успостављање немањићког краљевства и српске архиепископије, студија које доносе одговоре на нека недовољно јасно решена питања или предлажу нова тумачења, те студија које по први пут синтетизују неке теме и покрећу нове правце истраживања, овај темат се показује као капиталан допринос српској историографији. Због великог броја истраживача који се неће увек сложити око одређених тумачења и закључака, у зборнику се могу наћи неке прећутно или отворено опречне тврдње (нпр. С. Пириватрић је резервисан по питању Стефановог прихватања римског вероисповедања и папског примата као условâ за крунисање 1217, С. Марјановић-Душанић износи бројне аргументе који упућују да до преласка у римокатоличанство није дошло, а Н. Порчић опрезно предлаже да је Стефан могао пружити формална уверавања о црквеном потчињавању српске државе папском ауторитету, док су доктринарна питања занемарена у том тренутку, али да је даљим развојем догађаја – стварањем аутокефалне српске архиепископије у склопу источноправославне црквене заједнице – ово макар и формално потчињавање практично обесмишљено и поништено). Но, таква ситуација не одсликава штетну неусклађеност и недоследност, већ сведочи о богатству методолошких приступа критици извора, које је свакако плодније од уподобљавања по сваку цену и постизања вештачког консензуса у интерпретацији историјских чињеница. У том смислу, укључивање регистра појмова и именâ, као и библиографија на крају сваке студије, како се то чини у тематима са научних скупова код неких страних издавача, олакшали би читаоцу сагледавање појединих питања кроз визуру више аутора, па се њихово непостојање у овом зборнику условно може означити као његова главна слабост.

Бењамин ХЕКИЋ

Небојша Порчић, Невен Исаиловић,
Документи владара средњовековне Србије и Босне
у венецијанским збиркама,
Архив Србије, Београд 2019, 540 стр.

Објављивање средњовековних извора представља, с обзиром на њихове специфичности, комплексан задатак. Такав подухват истовремено је од изузетног значаја за све истраживаче. Добро је познато да многи извори за средњовековну историју српске и босанске државе, иако се за њих већ дуго зна, нису издати на одговарајући начин. Захваљујући труду Небојше Порчића, ванредног професора Филозофског факултета у Београду и Невесена Исаиловића, вишег научног сарадника Историјског института у Београду, пред нама се налази прва систематична публикација посвећена средњовековним документима владара Србије и Босне у венецијанским збиркама.

Аутори су у *Уводу* (стр. 9–16) истакли важност српских и босанских средњовековних докумената који се чувају у Државном архиву Венеције, Националној библиотеци Марчана и Библиотеци музеја Корер. Нагласили су да њихово издање садржи укупно 48 докумената сачуваних у оригиналу или препису, од којих се 31 односи на Србију, а 17 на Босну, обухватајући временски распон од почетка XIII до почетка XVI века. Већина њих, чак 42, односи се на раздобље од краја XIII до средине XV столећа што донекле олакшава њихово заједничко разматрање. Реч је углавном о уговорима и дипломатској преписци српских и босанских владара са венецијанским властима. Потребно је назначити да приређена збирка садржи и пет аката које нису издали владари, већ нижи чиниоци. Приређивачи су се на то одлучили због тога што представљају текстове велике сазнајне вредности. На овом месту вреди напоменути да је Небојша Порчић обрадио акте са подручја српске, а Невен Исаиловић са територије босанске државе.

Збирка која је пред нама је много више од издања докумената, с обзиром на то да садржи још две важне целине. Прва под називом *Документи у историјском контексту* (стр. 17–134) осветљава околности у којима су сачувани акти настали. Имајући на уму разноврсност аутора документа и временски распон који обухватају, аутори су ову целину поделили на шест мањих одељака. Тако је у поглављу *Србија Немањића* (стр. 18–34) контекстуализован настанак десет докумената из раздобља

владавине најзначајније српске средњовековне династије. Са изузетком првог који потиче из 1208, они захватају период од краја XIII до средине XIV века. Од тога је чак шест писама сачињених између 1330. и 1348. године. Та чињеница, како је приметио Небојша Порчић, указује да је реч о раздобљу најинтензивнијих односа између Србије и Венеције. Поред конкретних питања сви документи осветљавају и опште политичке прилике тог доба. Најстарији, којим се дукљански краљ Ђорђе са братом и рођацима заклео на верност Венецији, можда указује и на извесну затегнутост у односима између два огранка Немањића. Из писама краља и цара Стефана Душана видљиво је његово настојање да са Републиком Св. Марка изгради блиске савезничке односе.

Наредни одељак, *Босна банова и првих краљева* (стр. 35–50), доноси краћу анализу односа босанске државе са Венецијом од краја XIII до средине друге деценије XV столећа. За тај период сачувано је у Венецији пет докумената потеклих од босанских владара чији настанак је објаснио Невен Исаиловић. Хронолошки посматрано, први међу њима је писмо бана Стјепана II упућено папи Клименту V из 1347. преко млетачких власти. Наредна два акта из 1366. и 1385. потичу од бана и краља Твртка I, а тичу се млетачких трговаца у Босни, односно Котору. Интензивне везе између две државе настављене су и након Тврткове смрти, о чему сведочанство пружа веровно писмо краља Дабише из 1394. за његовог посланика упућено венецијанском дужду. Овај акт односио се на поступање са босанским лађама у Венецији. Десет година касније краљ Стефан Остоја је својом повељом млетачким трговцима доделио огромне привилегије, ослободивши их било каквих плаћања на тлу Босне.

Треће потпоглавље посвђено је документима *Балшића* (стр. 50–64) који су сачувани у венецијанским збиркама. Реч је о укупно девет аката издатих у периоду између 1388. или 1389. и 1413. од стране Ђурђа II Страцимировића, његове супруге Јелене и сина Балше III. Занимљиво је, како Порчић примећује, да најстарији сачувани документ Балшића потиче из времена када је њихова моћ почела нагло да опада након смрти Балше II 1385. године. Изузимајући први акт из 1388. или 1389. који се тичао положаја млетачких трговаца у Улцињу, остали су били повезани са политичким односима између две стране. Документи настали 1395. и 1396. плод су савезништва Ђурђа II са Републиком Св. Марка. Преосталих пет у вези су са настојањима да се оконча Први скадарски рат (1405–1413) који су Јелена Балшић и њен син Балша III водили против Венеције. Непроверљиве између две стране је, како констатује Небојша Порчић, остало, те ће довести 1419. до избијања Другог скадарског рата.

Управо нови рат који је против Венеције покренуо Балша III узрок је настанка низа докумената чији је контекст издавања анализиран у одељку *Српска деспотовина* (стр. 65–92). Наиме, деспот Стефан коме је Балша III пред смрт завештао своје поседе добио је у наслеђе и његов рат против Млечана. Треба рећи да је деспот Стефан још 1423. препустио свом сестрићу Ђурђу Бранковићу сређивање прилика у Зети. Отуда је он још за живота деспота Стефана практично стајао иза свих споразума закључених са Млечанима. Рат је фактички окончан мировним уговором сачињеним августа 1423. код Светог Срђа. Одређени детаљи разршени су наредних година, те је деспот Стефан ратификовао споразум 25. јула 1426, што ипак није значило крај свих перипетија. Три месеца касније постигнут је споразум око граница. Може се рећи да је тачка на све спорове стављена тек 1435. смедеревским уговорним документом деспота Ђурђа Бранковића и Венеције. Небојша Порчић је у оквиру овог одељка још једном пажљиво претресао све тачке поменутих споразума. Венеција је касније успела да се дочепа готово свих зетских поседа деспота Ђурђа, које је он покушао безуспешно да поврати. Из тог раздобља нема сачуваних владарских аката у Венецији, али је вредно споменути документ којим су се 1455. представници 51 дружине и заједнице из Зете, предвођени Стефаницом Црнојевићем, потчинили Републици Св. Марка.

Пети одељак у оквиру прве целине третира кроз документе односе босанских краљева и обласних господара са Венецијом у раздобљу од средине друге деценије XV века до пада Босне и области Косача под власт Османлија (стр. 90–120). Први од аката из овог периода је повеља краља Остоје из 1417. за Качиће и резултат је унутрашњих борби у Босни, али је сачуван захваљујући потврди Млечана из 1452. године. Остали документи из овог периода тичу се положаја млетачких трговаца у Босни и политичких односа Венеције са владарима и великашима у поменутој држави. Запажа се да су краљеви Твртко II (1409–1418; 1421–1443) и Стефан Томаш (1443–1461) имали пријатељске односе са Венецијом са којом су били спремни и на заједничке акције, док су војвода Сандаљ Хранић и његов наследник Стефан Вукчић Косача имали одређена размимоилажења. Једно од писама Твртка II из 1456. упућено млетачким властима већ ја наговештавало предстојеће турско освајање.

Из времена након османског освајања средњовековне Србије и Босне потиче пет докумената чије околности настанка су изложене у поглављу *После гашења државности* (стр. 120–134). Најпре је представљено писмо Петра Балше Косаче, сина херцега Владислава који је имао поседе у Славонији, из 1509. млетачком дипломати Пасквалигу о догађањима у Угарској. Затим је презентован тестамент из 1475. Прибислава Вукотића,

некадашњег властелина Стефана Вукчића и његових синова, који је живео у Падови. Од Бранковића остала су сачувана два писма, од којих прво из 1480. сведочи о војним акцијама деспота Вука Гргуревећа. Друго је деспота Јована Бранковића из 1502. којим је Венецији предлагао савез. Коначно, у јесен 1499. Ђурађ Црнојевић је сачинио тестамент пре него што је напустио Венецију.

Друга целина носи назив *Дипломатичка својства* (стр. 135–203). На њеном почетку аутори су одмах нагласили хетерогеност докумената који отежавају, али ипак не спречавају њихову синтетизацију. Сходно аукторима аката ово поглавље подељено је на два одељка. У првом је Небојша Порчић анализирао дипломатичке елементе докумената са подручја средњовековне Србије (стр. 136–167), поделивши их опет према њиховим издавачима на три групе. Прву представљају акти Немањића, међу којима, по аутору, велику особеност показују заклетва краља Ђорђа из 1208. Млечанима, повеља краља Милутина из 1306. за манастир Свете Марије Ратачке и даровница цара Душана за скадарску општину. Компактнију групу пак чине писма из периода 1330–1348. која су Стефан Дечански и његов син Душан упутили млетачким властима. Аутор је закључио да писма имају заједничке дипломатичке одлике, али да се ипак не може уочити постојање формулара. За документе Балшића је пак нагласио да припадају различитим типовима, али да готово сваки има свог парњака. Уочио је да писма Балшића такође нису настала на основу формулара, док два пуномоћја немају много дипломатички заједничког, јер је једно сачинио млетачки нотар, а друго *канцелар* Балшића. Уговори које су сачинили Балшићи такође се не могу подвести под јединствени тип. На форму неких од њих су чини се такође пресудно утицали Млечани. Сва документа која се могу означити као деспотска настала су изворно на латинском и/или италијанском језику и могу се поделити у две групе, од којих ону мању чине већ помињана писма из 1480. и 1502. године. Неколико споразума српске стране са Венецијом има форму нотарске уговорне исправе. Због специфичности ситуација у којима су настале, остале уговорне исправе показују другачије карактеристике. Ратификација мировног споразума деспота Стефана из 1426. и три деспотска писма имају одређене сличности са документима намењеним угарским дестинатарима. Тестамент Ђурђа Црнојевића је такође особен акт пошто садржи и обележја затвореног приватног писма.

Документа са подручја средњовековне Босне размотрио је у посебном одељку (стр. 167–203) Невен Исаиловић, истакавши да су сви сем једног сачувани на латинском и староиталијанском језику, те да су од њих свега четири оригинали. Јасно је да су још неки акти изворно били написани на *словенском* језику. Најзначајнији поводи за настанак докумената

босанских владара били су склапање уговора економске или политичке природе са Венецијом или вођење дипломатске преписке са овом поморском силом. Засебно стоји један тестамент. Сачувани оригинали указују, како аутор примећује, да се по спољашњем изгледу исправе издате у Венецији нису разликовале од других докумената босанских владара. Такође објашњава да су све босанске повеље имале печат као средство овере. Документи из ове збирке показују извесну специфичност и у односу на латинске обрасце који су доминантно коришћени у босанским канцеларијама, а који су примарно обликовани према пракси угарских намесника и племића. Аутор је запазио да само две мировне повеље имају аренгу. Унутрашње устројство Босне утицало је да се и у овим повељама наглашавало саветовање краљева са великашима из државног сабора и члановима породице пре доношења одлуке о правном чину. Најобимнији део свих докумената представљала је диспозиција. Од завршних форми била је присутна короборација најавом печатења и датум којим се одређивало време и место записивања правног чина. Печати су били воштани, а примећиван је стил датирања по коме је година почињала 1. јануара, а не 1. марта као у Венецији. Дајући завршна разматрања о дипломатичким својствима босанских повеља у Венецији, аутор закључује да су на посебност ових аката утицали пре свега различити наменски обрасци. Додао је и да је дестинатарски утицај био јак тамо где су вођени дужи преговори око садржаја докумената. Текст свих писама без обзира на њихов образац био је слабо формализован и слободно срочен. Једна група писама била је датирана, док је код друге тај елемент изостао. Тестамент Прибислава Вукотића сачуван је, по аутору, у форми концепта.

Трећи и најобимнији део књиге представља *Преглед докумената са издањима* (стр. 205–455). На почетку ове целине аутори су кратко објаснили принципе издања докумената, истакавши да су спољна обележја описали само за акте сачуване на посебним листовима. Напоменули су да су текстови докумената дати према оригиналу или најстаријем сачуваном примерку, док су из осталих примерака наведене разлике. Негде су ипак објављени и други примерци ако је реч о преводима на латински или италијански, као и ако потичу из канцеларијских књига јер су уз ове преписе венецијански писари дали за данашње истраживаче драгоцене напомене. Важно је нагласити да су текстови издати на основу читања непосредно са предложака или снимака, без систематског осврта на ранија издања. Документи су подељени на владарске и невладарске. У оквиру сваке групе документи су поређани хронолошким редоследом, без обзира да ли је аутор био из српске или босанске државе, сходно чему носе одговарајуће бројеве. Издање сваке исправе садржи исте елементе. Најпре је дат назив документа, потом његов

регест, а затим опис сачуваних примерака, уз назнаку старијих издања и литературе. Следи текст документа, а онда његов превод. Разлике у преписима у односу на текст примарног примерка дате су у фуснотама. Након превода саопштава се назив документа према ономе што стоји у њему, као и напомена о другим актима који се евентуално помињу у њему. На крају је дат коментар у коме су дата још нека разјашњења у вези докумената, која нису нашла место у претходним поглављима. Сматрамо да није потребно овде презентовати објављене документе, јер смо то већ учинили пишући о претходним целинама ове збирке.

Вредно је споменути да аутори као *Прилог* (стр. 457–458) доносе табеларни приказ свих докумената у коме су назначени ауктори, датум издавања, статус (оригинал или препис), језик аката, те странице на којима се налазе њихова издања у оквиру ове збирке. Потом су дати обиман резиме на енглеском језику (стр. 459–483), списак коришћених извора и литературе (стр. 485–511), те регистар (стр. 513–537). Табле са снимцима докумената налазе се на самом крају књиге.

Објављивањем збирке докумената средњовековних владара Србије и Босне који се чувају у венецијанским збиркама, Небојша Порчић и Невен Исаиловић начинили су значајан корак на пољу систематског и критичког приређивања извора за подручје поменуте две средњовековне државе. Како су и сами аутори констатовали ово је прво издање које обухвата све до сада познате документе наведених дестинатара у венецијанским институцијама. Такође, велики број исправа се сада први пут појављује у преводу на савремени српски језик. Подробним проучавањем аутори су дошли до нових закључака о одређеним актима што нам помаже да имамо још јаснију слику о односима Републике Св. Марка са Србијом и Босном у средњем веку. Анализа дипломатичких докумената од стране Порчића и Исаиловића такође заслужује све похвале с обзиром на комплексност тог задатка. Из овог приказа се може видети да су пред собом имали велики број аката различите намене који су често настали у специфичним околностима. Имајући то у виду можда је требало да начине још неке табеле у којима би се могао наћи преглед одређених дипломатичких формулара што би олакшало коришћење ове збирке. Ова опаска, међутим, нимало не умањује вредност овог изузетног подухвата за који су аутори добили награду Матице српске за историју „Иларион Руварац“ за 2019. годину. Верујемо да ће она бити још један подстицај ауторима да наставе рад на приређивању извора за средњовековну историју Србије и Босне.

Милош Ивановић

Законоправило Светог Саве. Превод Сарајевског преписа.

**Превод: Братство манастира Добрунска Ријека, Станка
Стјепановић, Слободан Продић.**

**Редакција превода: Бранко Летић, Зорица Никитовић,
„Дабар“ ИК Митрополије дабробосанске,
Добрунска Ријека 2019, xxv + 420 стр.**

Из насушне потребе да самостална Српска црква почива на здравим законским темељима рођен је најобимнији кодекс српске рукописне традиције, кога је његов творац, Свети Сава, приредио (и прилагодио домаћим приликама) на основу ромејских збирки црквеног и грађанског права. Ово обимно дело садржи шест уводних и 64 даља поглавља (међу њима су 44 црквеног, а 20 световног карактера), а поред правила свих седам васељенских сабора, ту су и она са помесних синода, као и поједина правила црквених отаца, те закони Василија I Македонца и Алексија I Комнина и новеле других византијских царева.

Аутограф првог српског архиепископа, нажалост, није сачуван, али су преживели бројни преписи, међу којима су по својим одликама, времену настанка и степену презервације најзначајнија њих четири: Иловички (1262), Сарајевски (последња четвртина XIII / прва четвртина XIV столећа), Рашки (1295–1305) и Морачки (1615). Сарајевски препис похрањен је још од друге половине XVII столећа у цркви Светих арханђела у Сарајеву, а сада је део збирке Музеја Старе цркве (експонат бр. 222). Писан је на пергаменту и састоји се од 370 листова димензија 345 x 265 mm, при чему није целовит, будући да му недостају два листа, па тако нема краја 35, читаве 36. и почетка 37. главе.

Делу које се налази пред нама претходили су фототипско издање (*Сарајевски препис Законоправила Светог Саве из XIV вијека*. Фототипија. Приредили Станка Стјепановић и Серафим (Глигић), „Дабар“ ИК Митрополије дабробосанске, Добрунска Ријека 2013) и делимични превод (*Сарајевски препис Законоправила Светог Саве из XIV вијека – превод*. Превели Слободан Продић, Братство манастира Добрунска Ријека, Станка Стјепановић, „Дабар“ ИК Митрополије дабробосанске, Добрунска Ријека 2015 – недостајале су 46, 47, 55. и 56. глава). Напослетку је јубилеј осам векова од осамостаљења Српске цркве послужио као добар повод да на светлост дана изађе комплетан превод на савремени српски језик овог вредног споменика. У овом послу су, поред монаха из Добрунске Ријеке,

као преводиоци учествовали и Станка Стјепановић, редовни професор Правног факултета Универзитета у Источном Сарајеву, и Слободан Продић, доктор теологије из Епархије далматинске, док су се редиговањем позабавили Бранко Летић, редовни члан Академије наука и умјетности Републике Српске, и Зорица Никитовић, ванредни професор Филолошког факултета Универзитета у Бањој Луци.

Књигу отварају предговор (стр. v–x) манастирских братственика и напомена уз превод (стр. xi–xiv) из пера редактора, где се сажето указало на значај Законоправила, његове најзначајније преписе и историјат научних истраживања. Истакнута су и фундаментална начела превођења: разумљивост преведеног текста, верност изворнику и тежња да се избегавају туђице. Наравно, понегде је било немогуће применити све принципе у пуној мери, посебно тамо где су се они међусобно сударали. У таквим случајевима превагу је односило прво начело, тј. јасноћа израза. Као што су истакли редактори, будући да „циљ превода није био буквална репродукција смисла и форме оригинала, већ веран пренос културолошко-амбијенталног колорита... преводиоци су се свесно определијели да ... форму подреде садржају како би се очувала естетска димензија текста“.

Највећи део текста чини превод Законоправила (стр. 1–415), а за њим следе напомене уз текст (стр. 417–419), списак извора и литературе (стр. xv–xvii) и садржај (стр. xix–xxv).

Текст Законоправила отварају шест уводних поглавља (стр. 1–38), као и увод у Номоканон (стр. 38–40) у коме се даје садржај онога што следи. Поглавља 1–4. (стр. 41–59) излажу правила светих апостола, од 5. до 20. главе (стр. 60–177) доносе се правила васељенских и помесних сабора. Регуле Василија Великог заузимају главе 21–25. (стр. 177–200), а других црквених отаца (Тарасија Цариградског, Петра Александријског, Григорија Чудотворца, Атанасија Великог, Григорија Богослова, Григорија Ниског, итд.) главе 26–38. (стр. 201–217). Поглавља 39, 41–42 (стр. 217, 218–219) баве се различитим јеретичким учењима (глава 42. је „О масалијанима, који се сада називају богумили [бабуни]). Јустинијанове заповести налазимо у главама 40, 45, 47 (стр. 218, 223–243, 253–261), оне Алексија Комнина у глави 46 (стр. 244–252), а Василија Македонца у глави 55 (стр. 282–339). О спору са Римском црквом сведоче поглавља 43, 49–52 (стр. 220, 268–279), док различита упутства, питања и одговори попуњавају главе 53–54, 57–60 (стр. 280–281, 353–367). О незаконитим браковима исцрпно се говори у 56. поглављу (стр. 340–352), а главе 61–63 (стр. 368–406) поново се занимају јеретичким учењима и

доносе обимне листе јеретичких покрета које су састављали Епифаније Кипарски, Нићифор Цариградски, Софроније Јерусалимски и Тимотеј Презвитер. Последња, 64. глава (стр. 407–415) даје извод из патријаршијског молитвеника о томе како се поступа са онима који напуштају јерес и приступају светој матери Цркви.

Драгић М. ЖИВОЛИНОВИЋ

***Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији.
Историја, идентитет, угроженост, заштита,
ур. Драган Војводић, Миодраг Марковић,
Српска академија наука и уметности, Београд 2017, 553 стр.,
450 илустрација, XXXIII листа са таблама***

Респектабилни излагачки програм угледне Галерије САНУ пружио је у скорије доба заинтересованој домаћој и страниј публици прилику за сусрет са несумњиво запаженијим подухватом актуелне излагачке сезоне. Наиме, током два јесења месеца, од 27. септембра до 26. новембра 2017. године, Галерија САНУ презентовала је у свом простору изложбу *Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији. Идентитет, значај, угроженост*. Настала као ауторско дело двојице уважених професора Одељења за историју уметности Филозофског факултета у Београду, Драгана Војводића и Миодрага Марковића, научно реномираних зналаца српске средњовековне уметности и дописних чланова САНУ, изложба је представљала резултат организационог напора кровних научних, културних и духовних институција српског народа – Српске академије наука и уметности, Народног музеја у Београду и Српске православне цркве. Сачињена од засигурно најрепрезентативнијих доступних артефаката – од копија средњовековног зидног сликарства и скулптуралног украса, архитектонске пластике, средњовековног и нововековног иконописа, илуминираних рукописних књига, преко уметничког рада у дрвету и металу, предмета од керамике и стакла, накита, скупоценог веза и дела уметничких заната, нумизматичке и епиграфске грађе, све до нововековних бакрорезних графичких листова и дела модерног сликарства – поставка изложбе је наведеним чинила несумњиво

сведочанство вековима дугог духовног, културног и уметничког трајања српског народа на Косову и Метохији. Наведени замашан излагачки подухват праћен је и двома одговарајућим публикацијама. Тако је, уз богат луксузно опремљен каталог, поводом поменуте изложбе приређен и респектабилни зборник научних радова *Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији. Историја, идентитет, угроженост, заштита*.

Замишљен са намером да целовито сагледа задату тему наведене изложбе, зборник презентује радове готово три десетине еминентних научних прегалаца различитих струка и научних области. Најшире постављен оквир – с једне стране, културно-историјски и духовни темељи, с друге само уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији и његова судбина све до савременог доба – наметали су уредницима и логичну структурну организацију сабраних научних радова у две целине (*Срби и Косово* и *Уметничка баштина Срба на Косову и Метохији*).

Приложени научни радови у оквиру прве целине (*Срби и Косово*) презентовани су у оквиру два посебна одељка. Разумљиво, први међу њима (*Косово и Метохија у историји српског народа*) има за предмет историјски оквир вишевековног живота српског народа на Косову и Метохији. Успостављање наведене историјске слике започиње радом Ђорђа Бубала (*У временима самосталне средњовековне државе*) који на целовит начин прати токове живота Срба на Косову и Метохији током читаве средњовековне епохе, од првих насељавања српских словенских племена у VII веку до коначног пада овог простора под османску власт након опсаде Новог Брда 1455. године. Полазећи од поуздано утемељених чињеница политичке историје овог раздобља, аутор на вешт начин успешно успоставља непосредну везу са одговарајућим сазнањима о привредној, културној и црквеној историји овог простора, повезујући средњовековну политичку географију са урбаним развојем градских и рударских центара, процес успостављања различитих облика владарских боравишта са њима пратећим развојем књижевне и уметничке делатности, као год и померање седишта Српске цркве, те успостављање великих манастирских властелинастава (метоха) са токовима развоја подвижничког монашког живота око њих на простору Косова и Метохије. Хронолошки следећа историјска етапа живота Срба на Косову и Метохији предмет је рада Небојше Шулетића (*Под турском влашћу, до краја XVIII века*). Свесно концепцијски подељен на два дела – општу и црквену историју – рад сагледава простор Косова и Метохије у оквирима нове реалности Османског царства, од времена промене власти на овој територији средином XV века до почетака епохе националних револуција

почетком XIX века. Аутор, уочавајући другачији географски положај Косова и Метохије у односу на седиште нове централне власти, али и главних војишта ове епохе, убедљиво указује и на разлоге отеженог и често готово замирућег духовног живота обновљене Пећке патријаршије, као и на постепена негативна демографска кретања која ће на крају посматраног периода, почетком XIX века, довести до тога да по први пут српско становништво више не буде најбројнија етничка заједница на Косову и Метохији. У извесном комплементарном односу са претходним стоји рад Татјане Катић (*Административна подела, насеља и становништво у првим вековима под Османлијама*). Релативно мањег обима, рад научно прецизно сумира како систем новоуспостављене власти и њену административну организацију, тако и етничку и верску структуру урбаних и руралних средина на Косову и Метохији у првим вековима њихове интеграције у оквире Османског царства. Визуелно убедљив графички приказ верске структуре становништва додатно јасно артикулише описани процес конверзије у ислам, у првим вековима спонтане и спорадичне, чешће у градовима него у руралним срединама, те међу албанским римокатоличким него српским православним становништвом, а најјаче у време највеће експанзије царства у доба султана Сулејмана Законодавца (1520–1566) као и највеће економске кризе и несигурности четрдесетих година XVII века. Рад Љубодрага Димића (*Током новијег и савременог доба*), који коначно заокружује приказ повеснице живота српског народа на Косову и Метохији, у односу на претходне најобимнији, тиче се нововековне историје овог простора током XIX и XX века. Следећи на компаративан начин посматране историјске процесе супротних смерова – постепено јачање албанског национализма и поступне покушаје реинтегрисања традиционално српског простора Косова и Метохије у оквире нововековних државних творевина – аутор уочава и њихову непосредну повезаност са процесима кретања од сталне политичке заинтересованости европских сила у XIX веку до коначно потпуне интернационализације проблема Косова и Метохије од стране светских сила у XX веку као несумњиво феномена дугог историјског трајања.

Други одељак у оквиру прве целине зборника (*Косовскометохијска изворишта српске духовности и народног бића*) презентује трудове на тумачењу дубоких духовних темеља вишевековног историјског трајања српског народа на простору Косова и Метохије. Рад Данице Поповић (*Светиње и свети на Косову и Метохији у култном сећању и националној свести Срба*), као први у низу, третира сложен феномен стварања

сопствених светитељских култова и сакралних топоса – места сећања – у колективној свести српског народа током средњег века управо на Косову и Метохији. Стварањем култова сопствених светих заштитника (владара, црквених поглавара и пустиножитеља), сабирањем посебно вредних реликвија и моштију светих, обележавањем простора стварањем сакралних топоса на посвећеним местима, те тиме успостављања посебне сакралне топографије простора Косова и Метохије, остварена је током средњег века намера за успостављањем култова националних светитеља, чији су се одједи потом далекосежно протезали дубоко у ново доба националног препорода и револуција XIX века, а делимично живо све и до нашег времена. Следећи у низу, рад Владимира Вукашиновића (*Библиотеке косовскометохијских манастира и богослужбена традиција Српске Православне Цркве*) има за предмет драгоцену књижно рукописно наслеђе сачувано у многобројним косовскометохијским манастирским библиотекама. По свом обиму сачувано тек фрагментарно, услед вишеструког континуираног процеса спорадичног или планског пострадања током векова, оно представља и посебно драгоцен темељни извор за истраживање литургијског, и свеукупног молитвеног и светотајинског живота Српске православне цркве. Спроводећи литургијску контекстуализацију поменутог рукописног наслеђа Косова и Метохије, аутор тако садржај литургијских рукописа библиотека косовскометохијских манастира, посебно манастира Дечана, сагледава као извор за решавање неуралгичних питања историје српског богослужења. Иако већ раније предмет научног интересовања, посебан допринос овога рада представља и уочавање значаја рукописног блага библиотека манастира Косова и Метохије и за одређивање рукописних предложака првих српских штампаних књига. Коначно, последњи у оквиру овог поглавља, рад Милоша Ковића (*Косовски завет и национални идентитет Срба*) сагледава начине на који су трајна и витална предања о бици на Косову (1389), означавају синтагмама Косовски завет / опредељење / култ / легенда / мит и Видовданска идеја / етика / култ, током дугог историјског периода од раног модерног све до савременог доба, надахњивала појединца и уобличавала државне идеје српског народа. Заснован на основним постулатима теоријског модела водећег теоретичара нације, национализма и националног идентитета Ентонија Смита (Anthony Smith, 1939–2016), који одговоре на наведена питања не тражи у равни државе, политике и привреде, већ религије и културе, рад показује да управо континуирано историјско трајање Косовског завета омогућава како рани средњовековни „протонационални“ тако и каснији

потпуни модерни национални идентитет српског народа, фундиран управо као и код већине европских народа у њему садржаним *светим изворима* (миту о пореклу, изабраности/заветности, златном добу, светој земљи и жртви предака).

Научни радови у оквиру друге целине (*Уметничка баштина Срба на Косову и Метохији*) презентовани су у оквиру четири посебна одељка. Први међу њима (*Европски оквири и српска самосвојност средњовековне уметности*) има за намеру да контекстуализује српску средњовековну уметност на Косову и Метохији, као несумњиво најбогатију врхунским уметничким остварењима, у шире европске оквири. Тематски логично посложен на почетак, рад Бранислава Тодића (*Место у културној историји српског народа*) има, чини се, готово програмски карактер. С правом концепцијски смишљено подељен на четири дела, рад сагледава културни и уметнички живот Косова и Метохије с обзиром на његово место у целини српског средњовековног друштва, посматрајући га како са становишта личности ктитора и приложника, тако и токова развоја градитељства и сликарства, те књижевности и писмености. Следећи у низу, рад Алексеја Лидова и Милоша Живковића (*Припадност развојним токовима византијске уметности*) представља покушај контекстуализације средњовековног уметничког наслеђа Косова и Метохије у оквирима шире целине византијске ликовне уметности. Сагледавајући најрепрезентативнија остварења српске средњовековне уметности настале на овом простору управо са становишта порекла како њених стваралаца тако и стилског израза, аутори покушавају да разреше антиномију српско/византијско која, посебно након културне катастрофе на Косову и Метохији настале у периоду од 1999. до 2004. године, добрим делом вештачки наметнуто, добија не више академски, него изразито и готово искључиво политички карактер. Закључни у овом одељку, рад Валентино Пачеа и Дубравке Прерадовић (*Стваралачке везе са уметношћу Западне Европе*), анти-тетичку у односу на претходни, у жижу научне пажње ставља културне и уметничке утицаје на средњовековну уметност на Косову и Метохији који долазе из другог правца, са латинског Запада. Аутори бележе особене примере препознатљивог идентитетског амалгама оствареног у уметничком изразу средњовековне Србије, сучељавањем културних модела аутохтоне источне православне са оним западне римокатоличке Европе, запажене и на задужбинама владарске династије Немањић, црквама у епископским седиштима, али и важнијим привредним рударским центрима на Косову и Метохији, како на делима у целини, тако и у обради појединих елемената архитектуре и скулптуралног украса.

Разумљиво с обзиром на постављену тему, други одељак у оквиру ове целине (*Историја стварања*) с правом заузима централно место у оквиру овог зборника. Први у овом одељку, рад Дејана Радичевића (*Најстарије раздобље (од досељавања Срба до Стефана Немање)*) сабира археолошка сведочанства о развоју материјалне културе српског словенског становништва од времена досељавања у VII веку до тренутка у коме област Косова и Метохије улази у оквире српске државе великог жупана Стефана Немање у другој половини XII века. Иако због недостатка усмерених археолошких истраживања о најранијем периоду до IX века нема сувише сазнања, док га за X и XI век постоји нешто више, па аутор успева да зналачки синтетиче прикупљено како о архитектури старијих цркава, откривених по правилу испод више касније саграђених храмова, посебно највећих задужбина XIII и XIV века, тако и о покретним археолошким налазима, посебно накиту, откривеном у несумњиво хришћанским некрополама на Косову и Метохији. Поменути примери луксузног металног и стакленог накита сведоче како о високом нивоу златарске производње и развијеном укусу становништва, тако, уз резултате антрополошких и етнолингвистичких истраживања, и о несумњивом присуству српске словенске популације на простору Косова и Метохије још од раносредњовековног доба. Рад Миодрага Марковића (*У време првих Немањића (од 1168. до смрти краља Милутина)*) третира токове српске средњовековне уметности на Косову и Метохији од релативно замагљених почетака крајем XI века све до конца власти краља Уроша Стефана II Милутина почетком треће деценије XIV века. Аутор, анализирајући високе вредности дела средњовековне уметности насталих на Косову и Метохији у поменутом периоду, указује и на многе детаље сликаног програма (српски натписи, преписи оснивачких повеља српских владара, хоризонтално и вертикално устројене родословне слике српске владарске династије, представе српских архиепископа) који, посебно пред данашњим покушајима прекрајања историјске истине, утемељено сведоче о томе да су, успостављањем српске државне и црквене власти на Косову и Метохији, водећу улогу у ктиторској делатности у тим областима преузели управо српски владари, црквени поглавари, а касније и властела, те чак и одређени нижи слојеви српског средњовековног друштва. Наредни у оквиру овог одељка, рад Драгана Војводића (*Доба зрелог средњег века (1322–1455)*) има за предмет развој српске средњовековне уметности на Косову и Метохији од краја власти краља Милутина све до коначног пада ових области под власт Османског царства средином XV века. Пажљивом анализом, аутор указује на

разноликост градитељских пракси на Косову и Метохији у посматраном периоду, оличеној у извесној реакцији и одступањима од већ усвојених византијских концепција ка прихватању утицаја старије рашке градитељске традиције, у црквама са тек понеким рашким елементом у организму византијски грађених здања, као и у мањим црквама без изразитих стилских обележја. Но, за каснији развој градитељских типова посебан допринос архитектуре настале на Косову и Метохији у ово доба представља, на већ дуго негованим постулатима утемељен, настанак новог обрасца гробне цркве српских средњовековних владара, обележен петокуполношћу. Још минуциознијом анализом особености свих етапа у развоју средњовековног сликарства XIV и XV века на Косову и Метохији, аутор бележи стилске дихотомије, која указују на уметничка схватања заснована на различитим сензибилитетима, искључиво византијског сликарског израза, оличена у сучељавању у супарништву и садејству упоредо постојећег класицистичког и експресионистичког ликовног израза. Запажено богаћење тематског програма сликарства, које коначно доводи и од својеврсног енциклопедизма, има за последицу и шире укључивање представа личности и догађаја српске историје које, заузимајући пажљиво бирано место у сакралној топографији цркве, управо тумаче идеологију српског двора и клира. Други рад у овом зборнику Дејана Радичевића (*Позносредњовековни период у светлу археологије*) бележи резултате археолошких истраживања зрелог и позног средњег века на простору Косова и Метохије. Пратећи историју истраживања од првих аматерских раскопавања до каснијих ископавања условљених потребама архитектонских снимања и конзерваторских радова, уз тек понека већег обима, аутор указује на евидентно недовољну истраженост археолошког блага простора Косова и Метохије на коме је управо у посматраном периоду постојао највећи број владарских и властеоских резиденција и дворова, и изузетна бројност тврђава и градова, истражених у веома малом обиму како због недостатка истраживача и финансија, тако и због документоване идеолошко-политичке опструкције албанских кадрова комунистичке власти. Рад Зорана Ракића (*Од пада под турску власт до Велике сеобе (1455–1690)*) бави се дOMETИМА уметничког стваралаштва на Косову и Метохији од времена пада овог простора под османску власт средином XV века (1455) до времена Велике сеобе крајем XVII века (1690). Након првих деценија застоја, насталу тек у другој четвртини XVI века, а истински препорођену од времена обнове Пећке патријаршије 1557. године, богату уметничку баштину на Косову и Метохији, насталу залагањем способних црквених

поглавара, чини драгоцену скупину најбољих остварења зидног сликарства и иконописа овога доба, међу којима су како врхунска дела водећих мајстора епохе (Лонгин, Григорије Митрофановић, Радул), тако и бројни радови мање даровитих следбеника и анонимних зографа упослених на скромним сеоским црквама. Ризнице и књижнице манастира на Косову и Метохији чувају значајна ликовна дела калиграфа и илуминатора остварена у украсу рукописних књига и изванредна остварења уметничких занатлија златара и дуборезаца овог доба. Рад Ненада Макуљевића (*Између сеоба и борбе за одржање (1690–1839)*) сагледава српску културу и уметност у времену између Велике сеобе 1690. године и почетка танзиматских реформи 1839. године, обележеног драматичним догађајима у животу српског народа на Косову и Метохији. С обзиром на то да простор Косова и Метохије у дугом периоду до укидања Пећке патријаршије 1766. године има централни матични значај за духовну културу српског православног становништва на читавом Балкану, аутор посматра развој сакралне визуелне културе на овом простору, неопходне за одржавање континуитета духовног живота, очување православне вере и потврђивање националног достојанства, кроз за њу три пресудна фактора: идеје и ангажман црквене јерархије, живот манастирских заједница и неговање приватне побожности тешким политичким околностима притиснутог српског становништва. Рад Иване Женарју Рајовић (*Замах црквене уметности у последњем веку османске власти*) прати развој уметничког стваралаштва на Косову и Метохији у последњем веку османске власти, од успостављања Танзимата 1839. године до доношења устава након Младотурске револуције 1908. године. Ауторка бележи интензиван развој црквене визуелне културе на Косову и Метохији у посматраном периоду који је, и поред жестоког отпора реформама од стране локалних конзервативних паша, углавном албанског порекла, као и провинцијалних органа управе, те наглашене репресије над српским сеоским становништвом услед погоршања српско-албанских односа, залагањем како представника Цркве и појединаца, тако и заједничким приложништвом црквено-школских општина и удружења, као и финансијском подршком српских владарских кућа, те сада и заштитом Руског царства, био оличен бројним радовима оствареним унутар манастирских комплекса, обновом једноставних једнобродних сеоских цркава, али и изградњом тробродних градских цркава крајем XIX века. Украшаване током читавог XIX века зидним сликарством и иконописом, утемељеним на доминантно зографском, а на размеђу векова и новим заснованим на историјском моделу, кога обележава и све већи

број представа националних светитеља, поменуте монументалне градске цркве, које јасно изражавају идентитет заједнице, постају визуелно најдоминантнији маркери делова насеља са српским православним становништвом, који сада добијају карактер истакнутих градских језгара. Рад Александра Кадијевића (*Новије градитељство – од модернизације и деструкције до искривљеног приказивања*) третира развој градитељства на Косову и Метохији током XX и првих деценија XXI века. Излажући своја запажања у оквиру три хронолошки дефинисане целине, аутор пажљиво бележи крупне кораке у развоју урбанистичке и градитељске праксе на Косову и Метохији током више од века дугог посматраног раздобља. Период којим се аутор бави обележен је на овом простору скоро све до наших дана многобројним локалним сукобима и светским ратовима, које на пољу градитељске баштине прате потом процеси ублажавања последица разарања, рашчишћавања порушеног, санације и обнове најугроженијег, али и изградње многобројних нових, мањих и већих, јавних и приватних објеката административно-управне, војне, културне, школске, здравствене, саобраћајне, трговинско-угоститељске, привредно-индустријске, стамбене и сакралне намене, те стално нових меморијално-споменичких целина, али и наглашеног напора урбанистичког уједначавања, европеизације и функционалне модернизације. Она је била обележена заокретом на пољу архитектонске културе у правцу искорака од традиције оријенталног грађења ка стварању дела југословенског стила у међуратном, те тзв. косовског регионализма у архитектури у послератном периоду. Све поменуто темељно су обележиле српске архитектонске установе и урбанистичке службе, што данас, у ери покушаја искривљеног тумачења градитељске повести, често из прагматичних политичких побуда, није одговарајуће вредновано. Рад Срђана Марковића (*Модерно ликовно стваралаштво (1912–1999–2016)*) сагледава развој модерне уметности на Косову и Метохији. Полазећи од почетака њеног развоја у измењеним политичким приликама током друге деценије XX века, аутор бележи имена најзначајнијих ликовних стваралаца модерне уметности на Косову и Метохији, али и континуиран развој целокупног ликовног живота, како излагачке праксе, тако и формирања цеховских уметничких удружења и развоја ликовне педагогије. Аутор уочава да модерна уметност на Косову и Метохији, зачета у духу ликовне поетике импресионизма, елегантног експресионизма и сецесије, у последњим деценијама XX века стоји у корелацији са општим постмодерним кретањима, уз особену тежњу за успостављањем односа између уметности и меморије, те потребе да се одговори на трагичну драму српског народа као дух времена на микронивоу.

Трећи одељак у оквиру целине посвећене самом уметничком благу (*Повесница страдања*) документовано представља различите облике угрожавања и дугу историју готово непрекидног трагичног уништавања српског уметничког наслеђа на Косову и Метохији. Сачињен од четири научна прилога, уз претходни којим се покушава научно вредновати значај, овај одељак зборника ванредно је драгоцен јер пружа посебно важан допринос научном познавању како досадашње историје страдања тако и актуелног стања угрожености уметничког наслеђа српског народа на Косову и Метохији. Први у оквиру овог одељка, рад Татјане Катић и Биљане Вучетић (*У доба турске власти (1455–1912)*) бележи страдања православних цркава и манастира током читавог трајања османске власти на Косову и Метохији. Оправдано запажајући да се по карактеру односа према Српској цркви и њеним светињама ово раздобље може поделити на доба пре и након Велике сеобе (1690), аутори уочавају да се, осим у редовнијим околностима друге половине XVI и током XVII века, када и долази до обнове и својеврсног препорода Пећке патријаршије, готово у континуитету може запазити изузетно отежан живот Српске цркве на Косову и Метохији, како у освајачкој епохи пре коначне стабилизације османске власти у XV веку, када страдају најзначајнији манастирски комплекси, њихови поседи и живот у њима, а главне градске цркве претварају у џамије, тако и током XVIII и XIX века, када због ослабљеног ауторитета централне, те злоупотреба самовољних представника локалне власти, коју углавном чине исламизовани Албанци, следи нови талас прогона, притисака, пљачки, девастација и рушења, усмерених овога пута углавном према мањим црквама и манастирима. Рад Светлане Пејић (*Након ослобођења (1912–1999)*) бави се историјом страдања српске културне баштине на Косову и Метохији током XX века. Доносећи оскудне, али стога и веома драгоцене податке о страдању културне баштине током Првог балканског рата, оног спроведеног од стране Аустријанаца, Бугара и Албанаца током Првог светског рата, о оружаним сукобима и нападима на цркве и манастире у две деценије дугом међуратном периоду, обележеног такође и аматерским раскопавањем споменика ради материјалне добити, те посебно о скрнављењу, рушењу и пљачкању од стране Италијана, Бугара и Албанаца током Другог светског рата, аутор бележи да се намерна уништавања и девастације цркава и манастира, експропријације имовине, те напади на посед и свештенослужитеље настављају и у деценијама након рата, када нова антицрквено расположена комунистичка власт те насртаје оставља некажњеним. Следећи у оквиру овога поглавља, рад Дејана Радовановића

и Мирјане Ђекић (*После усвајања Резолуције 1244 (1999–2017)*) сагледава страдање српске културне баштине на Косову и Метохији након окончања ратних сукоба 1999. године и у прве две деценије XXI века. Анализом добро познатих трагичних догађаја који су задесили српски народ на размеђи векова на овом простору, аутори уочавају јасну промену динамике и врсте угрожавања српске културне баштине на Косову и Метохији застрашујућих димензија у последње две деценије: од силовитог налета рушења и беса у победничким слављима албанског живља од 1999. до 2001. године, преко релативног смиревања, уз повремене инциденте, од 2001. до 2004. године, али и тешког четвородневног погрома, уништавања и пљачкања цркава, манастира, насеља и гробаља у марту 2004. године, све до релативно мирног периода након тога, у коме уз извесну, но често и неадекватну, обнову баштине, сада, међутим, доминира и пропагандна делатност албанских институција, усмерена ка умањивању, прикривању и кривотворењу културног идентитета српског наслеђа на Косову и Метохији, фалсификовањем његове историје и посвета, а све са циљем константног, упорног, систематског и планског уништавања непожељне српске културне баштине, те затирања сећања на хиљадугодишње присуство српског народа на овом простору. Последњи у овом одељку, рад Мирјане Менковић (*Баштина у процени. Између европске праксе заштите и глобалне политичке злоупотребе*) бави се анализом третмана српске културне баштине на Косову и Метохији у међународним извештајима који се тичу њеног уништавања, посебно у оном насталом за потребе Тузилаштва Хашког трибунала, од стране Е. Хершера и А. Ридлмајера. Ауторка компаративном анализом чак седам међународних извештаја, насталих од стране више тимова аналитичара, истраживача, извештеља и проценитеља различитог степена знања и стручности, мотива и приступа, боље сагледава могуће позитивне домете сваког од њих, али и грешке, пропусте, празнине и неспоразуме, као и кривотворене податке, намерне непрецизности и полуистине које их, нажалост, коначно чине једностраним, политички пристрасним, недокументованим проверљивим доказима и информацијама, те онима који као такви само стварају још замршенију слику стања српске културне баштине на Косову и Метохији данас.

Коначно, логично следујући претходном, последњи одељак у овом зборнику (*Борба за очување*), сачињен такође од четири научна рада, говори о историји научног истраживања и заштите српског културног наслеђа на Косову и Метохији. Први међу њима, рад Драгане Павловић (*Почеци истраживања и збрињавања споменика*) сагледава активности

на истраживању и заштити споменичког блага на Косову и Метохији у периоду до Другог светског рата. Пажљиво бележећи имена научних прегалаца и активности институција, почевши од првих описа најчешће само најзначајнијих српских средњовековних задужбина, сачињених углавном од стране учених европских путописаца, уз тек понеког домаћег, у другој половини XIX века, преко појаве првих стручних студија и монографија историјскоуметничког карактера о градитељским и сликарским вредностима споменика на прелазу XIX у XX век, до ванредно плодноне етапе у њиховом систематском испитивању и посебно фото-снимању, углавном архитектонских и сликарских, ређе скулпторалних дела, током треће и четврте деценије XX века, ауторка закључује да је све напред наведено омогућавало и увид у стање очуваности споменика, док је пак њихову заштиту отежавало непостојање државне службе и закона о заштити непокретног културног наслеђа у посматраном периоду. Рад Александре Давидов Темерински (*Успостављање система институционалне заштите споменика и резултати конзерваторско-рестаураторских радова на Косову и Метохији*) бележи настанак и развој институционалног система заштите и остварене резултате конзерваторских радова на српским средњовековним споменицима културе на Косову и Метохији у периоду након Другог светског рата. Ауторка у свом сумарном прегледу показује да је деловање службе заштите на Косову и Метохији у знатној мери било одређено актуелним историјским и друштвеним токовима: од истински упечатљивих резултата, остварених кроз највећа открића и изузетна постигнућа у заштити, током шесте и седме деценије XX века, преко периода наредних декада без великих кампања, услед прекида, иако незавршених, најзначајнијих истраживачких и конзерваторских пројеката, због самосталних одлука покрајинских институција заштите на Косову и Метохији у складу са пресудним интересима албанског народа, све до знатно отежалог деловања српских служби заштите, које се обавља посредовањем СПЦ и страних организација, у периоду након ратних сукоба 1999. године. Рад Владимира Џамића (*Укључивање српских споменика на Листу светске културне баштине*) излаже сложен и релативно дуг процес уписа српских споменика на Косову и Метохији на престижну Листу светске културне и природне баштине. Аутор исцрпно описује предуго трајање поменутог процеса, започетог 1985. године, а коначно окончаног тек 2006. године, условљеног различитим политичким и друштвеним променама у Србији, али нажалост и континуирано зависног од третмана и положаја Републике Србије у међународној

заједници. Закључни у овом одељку, рад Јелене Павличић (*Српско споменичко наслеђе на Косову и Метохији у светлу савремених теорија о културној баштини*) сагледава поступке савремене политичке инструментализације српске културне баштине на Косову и Метохији коју спроводи тзв. самопроглашена Република Косово. Ауторка на уверљив начин представља облике страдања српског споменичког наслеђа, нежељеног у савременом друштву тзв. Републике Косово, од физичког уништавања делова или целине споменика, њиховог измештања и реконтекстуализације, до семантичког обрта у виду различитих интервенција у правцу њихових симболичких надоградњи, преиначавањем и брисањем старих и читавањем нових значења, те посебно актуелног потискивања, искривљавања и мењања истинитих научних чињеница о њима у јавним базама података, све са циљем затирања места, али и затирања памћења, брисањем из јавне меморије.

Зборник научних радова *Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији. Историја, идентитет, угроженост, заштита*, објављен као публикација која, уз сам каталог истоимене изложбе, треба додатно да разради и образложи широк круг питања постављених њеним насловом и садржајем, научним прилозима у њему сабраним пружа тренутно најцеловитију слику о настанку, богатству, вредности, значају, идентитету, али и страдањима и покушајима заштите српског уметничког наслеђа на Косову и Метохији. Радови публиковани у овом зборнику, имајући за тему уметничко стваралаштво српског народа на Косову и Метохији које је, увек саобразно културном развоју Европе, било и неодвојиво од уметничких токова на осталим српским просторима, у савременом тренутку покушаја безочног поткрадања културе српског народа на Косову и Метохији, на ширем плану представљају и детаљно документована научна сведочанства о дубокој укорењености хиљадугодишњег трајања живота и уметничке активности српског народа на Косову и Метохији. Коначно, у зборнику објављени научни прилози, који документују тренутно стање српске споменичке баштине на Косову и Метохији, изложене дугом, готово континуираном и неокончаном угрожавању и девестирању, исказују, како сами уредници сведоче, и наду да ће пробудити свест свих који су том смислу позвани и могу помоћи.

Дејан Црнчевић

Србија и медитерански свет у позном средњем веку.
Одабрани радови Руже Ћук, ур. Срђан Рудић,
Историјски институт, Београд 2019, 669 стр.

Ружа Ћук (1949–2007) је била сарадница Историјског института у Београду, чији је научни опус оставио важан траг у српској медијевистици. Рани период њеног научног живота обележен је магистарском тезом *Царица Мара*, коју је одбранила 1977. на Филозофском факултету у Београду. Након тога, своја научна интересовања је усмерила ка изучавању економских веза средњовековне српске државе са медитеранским светом, нарочито Венецијом и Дубровником. У складу са тим, 1984. године на Филозофском факултету у Београду одбранила је докторску дисертацију, која се две године касније појавила у виду монографије *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*. У суштини, она је највећи део своје научне каријере посветила проучавању поменуте тематике, али и уопште темама из привредне историје српске државе у 14. и 15. веку.

Желећи да научни свет, али и ширу јавност, подсети на допринос који је оставила науци, Историјски институт у Београду је 2019. у оквиру едиције „*Studia Historica Collecta*“ издао зборник од четрдесет два рада Руже Ћук, који су објављени у периоду од 1977. до 2007. Назив књиге *Српске земље и медитерански свет у позном средњем веку* настао је по узору на истоимени научни пројекат Историјског института, којим је Ружа Ћук руководила од 2006. до смрти 2007. године. Књига је подељена у четири тематска поглавља, а поред тога садржи *Предговор* на почетку (стр. 9–10), као и *Регистар* (именски и географски) на крају (стр. 615–669). Прво поглавље *Царица Мара* (стр. 13–79) бави се животом српске принцезе и турске султаније Маре Бранковић, која је имала значајну улогу у балканским политичким превирањима средином 15. века. Састоји се од три рада: *Повеља царице Маре манастирима Хиландару и Св. Павлу*, *О хронологији писама царице Маре упућених Дубровнику* и *Царица Мара*, који чини окосницу првог поглавља.

Друго поглавље *Трговина, рударство, насеља* (стр. 83–245) састоји се од четрнаест радова. Два рада су посвећена питању извоза из српске државе у Венецију, преко територије Дубровника – *Извоз свиле из Дубровника у Венецију у XIV веку* и *Извоз стоке и сточарских производа из Србије у Венецију у XIII и XIV веку*. Уопштено, међусобним економским везама Србије, Венеције и Дубровника, ауторка се бавила у радовима

Економски односи између Дубровника и Венеције у средњем веку, „Колоније“ у српским средњовековним градовима, Пословање Дубровчана у Подрињу, Србија и Венеција у средњем веку, Србија и Венеција у првој половини XV века: људи и послови. Такође, ту се налазе прилози значајни за историју српског рударства (Прилог проучавању рударства на Копаонику у средњем веку и Почеци рударства и привредни успон Србије), али и важних тргова и насеља на простору средњовековног Полимља (Два стара трга у Полимљу, Бреза и Комарани – средњовековна насеља у Полимљу, Караванске станице у Полимљу у средњем веку, Пљеваља и пљеваљски крај у дубровачкој архивској грађи и Косаче и Полимље).

Треће поглавље *Трговци и трговачке породице* садржи двадесет два рада. Важно је истаћи да је ово била централна тема њених истраживања којом је и дала најважнији допринос српској историографији о средњем веку. Ауторка је посебно наглашавала значај улоге припадника појединих дубровачких грађанских породица у посредничкој трговини између Србије, Босне и италијанских привредних центара, Венеције на првом месту. Карактеристичан пример је наведен у раду *Делатност дубровачког трговца Луке Милановића двадесетих година XV века*. О активној трговини и кредитном пословању Дубровчана на просторима Србије и Босне говори се у три прилога: *Радич Грубачевић – дубровачки сукнар и трговац, О трговцима пљеваљског краја у средњем веку и Дубровчани – закупци царине у Олову*.

Највећи број радова из овог поглавља посвећен је дубровачким породицама или њиховим члановима који су потицали са простора Србије и Босне. У питању су следећи радови: *Породица Сојмировић из Новог Брда у Дубровнику, Пословање Бартола Маринчетића и Павла Мартиновића у прве три деценије XV века, Дубровачке грађанске породице пореклом из средњовековне босанске државе, Породица Касела из Дубровника, Тоболчаревићи – Дубровчани пореклом из Пријепоља, Дубровачка породица Бенвенутић у српским земљама у средњем веку, Дубровачке грађанске породице пореклом из српских земаља, Породица Стано из Бара у средњем веку, Трговци из зетских градова у Дубровнику и српским земљама у средњем веку, Дубровачка породица Немања пореклом из Пљеваља, Дубровачка породица Мишљеновић у средњем веку, Дубровачка породица Жаретић пореклом из Бара у средњем веку, Дубровачка породица Зузорина (Зузорић) у српским земљама у XV веку, Породица Главић у позном средњем веку, Дубровачка породица Трибутинић у средњем веку, Дубровачка породица Цицеровић у средњем веку. Поред наведених породица пореклом из српских земаља и поједини млетачки*

трговци су своје место нашли у Дубровнику, о чему је ауторка писала у радовима *Млетачка породица Салимбене у Дубровнику у позном средњем веку* и *Породица Алберто (Боно) у Дубровнику у позном средњем веку*.

Четврто поглавље *Тестаменти (531–611)* састоји се од три дела у којима су објављени тестаменти угледника који су већином живели и пословали на тлу српских земаља. Први део, *Србија у дубровачким тестаментима у XV веку*, доноси текстове осамнаест тестамената са оригиналним снимцима истих. Умесно је напоменути да су у приређивању поменутог издања, које је објављено још 2004, поред ауторке, учествовали и Сима Ћирковић и Андрија Веселиновић. Поред тога, Ружа Ћук је самостално приредила и коментарисала тестаменте Мароја Буће из 1384. (*Тестамент Мароја Буће*) и тестаменте деце Марина Братославића (Тоболчаревића) из 1416. и 1431. године (*Два тестаментa породице Братославић*) који су се нашли у овој књизи.

У радовима који су сабрани у књизи *Србија и медитерански свет у позном средњем веку* ауторка је, кроз проучавање издвојених тема из економске историје, практично указала на важне моменте привредног полета средњовековне српске државе током 14. и прве половине 15. века. Она је кроз анализу пословања Дубровчана на тлу српске државе, што је подразумевало низ различитих послова, попут посредничке трговине, кредитног пословања, локалне трговине и предузетништва у рударству, дала значајан допринос осветљавању процеса развоја градских центара средњовековне Србије и живота у оквиру њих. То се нарочито односи на период прве половине 15. века, када је услед развоја рударства Српска деспотовина доживела велики привредни процват и када је процес урбанизације достигао врхунац. Дубровачка архивска грађа, на основу које је и настао највећи број радова сабраних у овој књизи, омогућила је ауторки да посебну пажњу посвети проучавању развоја насеља на простору Полимља, које је током 15. века било гранично подручје између Српске деспотовине и Босанског краљевства, односно земаља моћне босанске породице Косача. Познато је да су кроз Полимље пролазили значајни трговачки путеви који су повезивали средишње и источне делове Балкана са јадранском обалом. Ауторка је показала да је привредни развој тог простора текао несметано, упркос честим променама власти и граница.

Ружа Ћук се посебно задржала на праћењу развоја и уклапања појединих породица из српских средина у привредни и друштвени живот Дубровника. Многе од тих породица родом из Котора, Бара, Новог Брда и др. су постале чланови братовштине Св. Антуна (Антунини), корпора-

ције најбогатијих пословних људи Дубровачке републике. Кроз њихову делатност се јасно може сагледати у којој мери и на који начин су се кретале трговачке везе између Србије и медитеранског света у позном средњем веку.

На крају би још једном требало нагласити значај радова Руже Ћук који су сабрани у књизи *Србија и медитерански свет у позном средњем веку*, као незаобилазног штива за проучавање привредне историје и уопште историјске географије српских земаља у 14. и 15. веку. Како су теме из економске историје све више заступљене у српској медијевистици и у новије време, ови радови сабрани на једном месту, додатно олакшавају посао истраживачима који настоје да се посвете проучавању поменуте тематике.

Марко ГАВРИЛОВИЋ

**Александра Фостиков,
Занатство средњовековне Србије,
Историјски институт Београд – Народни музеј Пожаревац,
Београд 2019, 282 стр.**

Књига Александре Фостиков *Занатство средњовековне Србије* представља веома значајну и обимну студију, која по први пут на једном месту свеобухватно обрађује проблематику средњовековног српског занатства и његов однос са другим привредним и производним гранама. Ауторка је готово минуциозно посветила пажњу не само појединим занатима, као појавама дугог трајања, већ и њиховом односу према другим чиниоцима од значаја за ову привредну грану, попут средстава за рад, ступња технолошког напретка, доступности одговарајућих природних ресурса и радне снаге. Основни извор информација о средњовековним занатима и занатлијама на простору српске државе представља сачувана и доступна писана грађа. Међутим, ауторка се није само на томе задржала, већ на један мултидисциплинаран и целовит начин своју пажњу усмерава и на археолошке локалитете од значаја, али и на топономастику, која посредно, али непобитно, сведочи о присуству одређених заната и њихових носилаца на задатој територији.

У првом поглављу *Уводна разматрања : тема и терминологија* (9–32), са неколико подналова, читаоцу се предочава ужи временски, методолошки и теоријски оквир разматране проблематике. Прецизно се дефинишу основни појмови – занат, занатлија и занатство, у оквирима средњовековног схватања наведене терминологије и њихове класификације, с обзиром на то да су сами термини у савремени српски дошли из турског језика. У наставку је указано на средњовековно схватање разлике између умног и ручног рада, поимање одређеног заната као посебног занимања, као и на дистинкцију између заната и уметности у ужем смислу. Извршен је и преглед досадашњих истраживања средњовековног занатства Србије, са посебним освртом на примарне историјске изворе значајне за тему, попут нпр. Светостефанске (Бањске), Дечанских и Светоарханђеловске повеље и дубровачке писане грађе.

У следећем, опширном, поглављу под насловом *Занатство средњовековне Србије – развој, диференцијација, стратификација* (33–201) извршена је, у оквирима одговарајућих подналова, детаљна анализа појединих заната заснована на коришћењу одговарајућих ресурса. У потпоглављу *Обрада метала* (37–89) најпре је дефинисан термин *ковач*, који поред основног значења у смислу занатлије који се бави обрадом метала и производњом одговарајућих предмета из споменутих ресурса, има у оквирима митологије и традиције сасвим специфично место, не само код српског и других словенских народа, већ и глобално. Иако су ковачки занат и обрада метала били познати и старим Словенима, за њихов даљи развој су од пресудне важности били контакти са германском популацијом, а у средњовековној Србији досељавање Саса и формирање првих значајнијих рударских центара. Указује се даље и на диференцијацију ковачког заната у односу на финалне производе њихове продукције. Такође, ковачи, као произвођачи оруђа и оружја, били су у зависној спрези и са другим занатлијама. Посебна пажња је посвећена и радном месту ковача, односно ковачници, и његовом оруђу, али и траговима ковачког заната у топономастици. Испирање наноса самородног злата, а још у већој мери његова експлоатација у рудницима, утицали су на формирање и постепени успон златарског заната. Његов даљи развој пратила је и диференцијација занимања златара. Златарске радионице су махом биле концентрисане у градовима и на трговима, али се у појединим случајевима јављају на манастирским и световним властелинствима. Појмови злато и златарство веома се често срећу у ономастици и топонимији, али неретко је придев *златан* коришћени и да опише друге карактеристике неког топонима. Обрада обојених метала

заузима истакнуто место и, поред писаних извора, за њихово познавање од посебне су важности сачувани материјални предмети израђени, пре свега, од бакра и олова. Споменути метали су коришћени за изаду инкрустрација, производњу накита и функционалних делова одеће, али и за прављење делова црквеног мобилијара и др. Израда оружја и оруђа свакако заузима посебно место. Развој и успон оружарског заната условио је диференцијацију различитих типова оружја, али и његову повезаност са другим занатима.

Посебно поглавље под насловом *Обрада минерала и стена* (90–150), са поднасловом *Обрада и примена камена* (90–127), нуди обиље информацијама о важним занатима каменара, зидара и градитеља, и њиховој незаменљивој улози у животу средњовековног човека и државе у целини. Простор за рад наведене групе занатлија био је условљен местом изградње, али је у појединим случајевима био везан и за одговарајуће радионице или за то специјално намењен простор. У потпоглављу *Обрада и примена глине (керамика)* (127–143) најпре се указује на експлоатацију овог важног и неизоставног ресурса, и његову употребу у грнчарству и изради грађевинског материјала. Посебно се апострофира постојање већих грнчарских радионица током XIV и XV века на територији Србије (Крушевац, Сталаћ, Београд, Смедерево). У потпоглављу под насловом *Стакларство* (144–150) се указује на ресурсе за производњу стакла, његовим различитим врстама и на израду предмета од овог материјала.

Биљним сировинама и њиховој занатској употреби посвећено је поглавље *Биљни покривач у улози материјала* (150–172). Издвојене су различите технике обраде биљног материјала, са акцентом на обради дрвета, и његовог даљег гранања на различите обрађиваче. Указано је и на везу са другим занатима, са којима је дрводељство било у спреси (нпр. стрелари, копљари, лукари итд.). Када је реч о градитељству, звање *месара* је било дакако најважније, с обзиром на то да је његов рад обухватао све сегменте радног процеса обраде дрвета до његовог постављања у конструкцију. Одређене групе занатлија који су се бавили обрадом дрвета су чинили бачвари, столари, седлари и др. Засебне скупине занатлија су користиле биљни материјал за израду обуће, одеће и ситног покућства.

У поглављу *Обрада приноса и остатака животиња* (172–188) евидентирани су бројни занати који су били у директној вези са сточарством, пчеларством, ловом и свиларством, попут месара, кожара, обућара, уздара, сапунара, воскара, свећара и др.

Поглавље *Одевна струка и неки неопредељени занати* (189–201) говори о производњи одевних предмета као посебној струци која почива на раду више различито специјализованих занатлија (шавци, свитари (шнајдери), кожухари, обућари, шустери, клобучари, ташнери, појасари итд.).

У последњем поглављу (203–211) ауторка је пажњу посветила значају и домету занатске привреде, степену поделе рада и улози занатског производа као предмета натуралне исплате за услуге и трговачког артикла.

Након закључних разматрања (213–219), налазе се фотографије (221–226) које илуструју продукте производње појединих занатлија, резиме на енглеском језику (227–230), списак скраћеница (231–233), библиографија (235–269) и регистар појмова (271–282).

Књига Александре Фостиков *Занатство средњовековне Србије* својим богатим садржајем представља велики допринос историјској науци, али и драгоцен приручник не само историчарима који се баве средњовековном прошлошћу наше земље, већ и етнологима, етнографима, историчарима уметности и археолозима. Такође, стилем писања и јасним излагањем књига ће свакако наћи свој пут и до шире читалачке публике.

Дејан С. РАДИСАВЉЕВИЋ

***Урбанизација у источној и југоисточној Европи –
Урбанизация в восточной и юго-восточной Европе,
ур. Срђан Рудић, Алексеј А. Гордин,
Историјски институт Београд – Државни универзитет за
архитектуру и грађевину (ННГАСУ) Нижњи Новгород,
Београд 2019, 256 стр.***

Као вредан резултат сарадње две научне институције, Историјског института у Београду и Државног универзитета за архитектуру и грађевину (ННГАСУ) из Нижњег Новгорода у Русији, објављен је јединствени зборник радова под називом *Урбанизација у источној и југоисточној Европи*. Зборник обухвата четрнаест научних радова, седам на српском, шест на руском и један на енглеском језику, распоређених по хронолошком редоследу. Њихови аутори потичу из научно-образовних институција Србије, Русије и Италије. Уредници зборника,

објављеног у Београду 2019. године, су Срђан Рудић (Историјски институт, Београд) и Алексеј Александрович Гордин (ННГАСУ, Нижњи Новгород).

У првом раду, *Оснивање и континуитет у развоју градова на тлу Србије од антике до средњег века*, ауторке Ирене Цвијановић (Историјски институт, Београд), представљени су континуитети, као и промене по питању урбанизације од доласка Римљана до 12. века. Утицај на настанак градских средина имали су природно-географски и политичко-стратешки фактори. После периода процвата римских градова у 3. веку приметан је процес рурализације. Након великих сеоба и етничких промена у раном средњем веку настају нови центри и стварају се прве црквене организације. Разрушени антички градови се обнављају, али напушта се античка традиција. Настају и нова насеља, углавном у областима богатим природним ресурсима. После стицања независности српске државе и Цркве, архитектонска решења су усмерена ка зидању утврђења, црквених и манастирских комплекса. Ауторка је дала добар пример града са дугом историјом, где се може пратити континуираност његовог развоја од антике па надаље, а то је пример Београда. Слични примери су градови Ниш, Браничево и Сремска Митровица.

Аутори Ирина Јуревна Вашчева (Државни универзитет Н. И. Лобачевски, Нижњи Новгород) и Дмитриј Алексејевич Корјаков (Државни универзитет Н. И. Лобачевски, Нижњи Новгород), представили су рад под називом *Проблеми урбанизацији средњеовековј Србији (Проблеми урбанизације средњовековне Србије)*. Проблематика истраживања развоја градова у Србији је специфична, како су аутори истакли, треба испитати саме почетке урбанизације, континуитете и дисконтинуитете, као и све факторе, попут политичких, верских, географских, који су могли да утичу на настанак, развој и девастацију једног града. Преиспитујући досадашња истраживања српске историографије и дајући нове погледе, аутори су поставили подлогу за даља истраживања ове, за сада недовољно истражене теме.

Занимљив чланак *Отражение есхатологических переживаний XII века в архитектурном комплексе города Владимира на Клязьме (Рефлексја есхатолошких искустава XII века у архитектонском комплексу града Владимира на Къязми)* аутора Николаја Игоревича Солнцева (Државни универзитет Н. И. Лобачевски, Нижњи Новгород), представља разлоге који су навели кнеза Андреја Богољубског да створи својеврстан архитектонски комплекс у граду Владимиру. Овај град, целокупним својим положајем, архитектуром и уопште симболиком,

одраз је времена у којем је настао. По свему судећи, време кризе, сукоба и немира у Русији, одразили су се у симболичној архитектури овог града. Пророчанство о Страшном суду, које је требало да се испуни 1158. године, подстакнуто разним знамењима, немили догађаји, као и перманентна брига средњовековног човека о спасењу своје душе, иницирали су изградњу Владимира – Новог Јерусалима. Кнез Андреј је у свом подухвату имао добру идејну подршку веома образованог митрополита Федора Ростовског. Упечатљив је култ Богородице која је била заштитница града Владимира на Кљази, као архитектонске форме инспирисане старозаветним и новозаветним причама. Аутор је уз чланак приложио фотографије макета, односно реконструкцију града Владимира.

Четврти рад, *Археолошка сведочанства о најстаријим рударским трговима средњовековне Србије*, аутора Дејана Радичевића (Филозофски факултет, Београд), разматра утицаје напретка рударства на економски, привредни, политички и друштвени живот средњовековне Србије. Поједина рударска насеља временом постају значајни градови, које краси етничка шареноликост. Као пример таквих градских насеља аутор је изложио детаљна археолошка и друга сазнања о најстаријим српским рударским насељима Брскову и Руднику. Истакао је да су овде у почетној организацији насеља Саси имали кључну улогу, а константно је и присуство дубровачких трговаца. Аутор је приложио фотографије, као и ситуационе планове археолошких локалитета средњовековних насеља Брскова и Рудника.

Андреј Александрович Кузњецов (Државни универзитет Н. И. Лобачевски, Нижњи Новгород), представио је рад *Нижний Новгород в 1221–1229 гг.: особенности застройки и ландшафта (опыт реконструкции)*, (*Нижњи Новгород 1221–1229. године: особености градње и рељефа (покушај реконструкције)*). На основу археолошких остатака Нижњег Новгорода, познатог и по имену Горки, аутор образлаже мотиве и почетке оснивања, непосредно пред инвазију Монгола. Град је основан 1221. године, из геополитичких разлога, као војни и градски центар на обалама реке Оке, која се у близини улива у реку Волгу. Целокупна урбана структура упућује на војно-стратешку намену града, који ће и у каснијој историји Русије одиграти велику улогу у чувању њених граница. На ову сврху упућују и градски храмови, који су грађени од камена.

Божидар Зарковић (Филозофски факултет, Косовска Митровица) је у чланку *Појава урбаних агломерација у средњовековној Србији* оповргао дуго прихваћене теорије да су феномени као што су урбанизација, урбана

агломерација и конурбација, искључиво везани за савремено доба. Следећи дефиниције ових појмова, аутор закључује да се изванредан број урбаних насеља у средњовековној Србији, као што су рударски центри и тргови Ново Брдо, Трепча, Сребреница и Рудник, може довести у везу са урбаним агломерацијама, примерених времену и условима настанка. Ова рударска места су била комплексна насеља, састављена из више делова, у чијем се центру налазио главни трг, односно најуже језгро града, око којег су се радијално ширили други делови, у складу са рељефом.

Артем Маслов (Државни универзитет Н. И. Лобачевски, Нижњи Новгород) представио је рад *Изобретая идеальное городское пространство: описания древней Трои в европейских текстах XII–XV вв. (Проналажење идеалног урбаног простора: описи древне Троје у два средњовековна текста)*. Овде је реч о опису античког града Троје од стране двојице аутора. Први, Бенуа де Сент-Мор у свом делу „Роман о Троји“, насталом око 1160. године, говори о Троји као неосвојивој градској тврђави, граду племства и аристократије, али не даје много појединости и детаља када је реч о градском локалитету и његовом изгледу. За разлику од њега, други аутор Гвидо де Колумна, у делу писаном 1287. године „Историја уништења Троје“, много је детаљнији по овим питањима. Говори о градитељима Троје, помиње шест градских капија, даје опис улица, набраја све врсте занатлија које су живеле и радиле у граду, описује решење комуналних проблема попут чишћења града и отпадних вода, описује храм бога Јупитера. Аутор закључује да су оба писца у својим описима древне Троје овај град видели помало очима и приликама времена у којем су живели на Западу, један у 12, а други у 13. веку.

У чланку *Град у ћирилској дипломатичкој грађи средњовековне Србије* Владета Петровић (Историјски институт, Београд) је истакао значај повеља као примарног извора за анализу урбаног живота средњовековне Србије. Аутор је нагласио најважнији проблем у оваквим студијама, а то је да још увек није дат јединствен одговор на питање шта је град, упркос мултидисциплинарним истраживањима феномена града. Користећи релевантне податке дипломатичке грађе, откривају се одговори на питања око величине и просторне структуре града, грађевинама, организацији пословања градског трга. Драгоцене информације из повеља, посебно владарских које су упућене манастирима, говоре о статусу становника, о њиховим обавезама и привилегијама према владару и Цркви.

Занимљиву реконструкцију свакодневног градског живота у Османском царству изнела је Мирјана Маринковић у чланку *Живот*

османског града до епохе танзимата. Ауторка је истакла да се просторна структура, као и организација градске управе, функције и урбане четврти, нису много разликовале на позамашној територији Царства. Градове је разликовало културно-историјско наслеђе и демографска структура, а градски живот је био дефинисан верском припадношћу. У том погледу, град је био издељен на махале, специфичне средине, у којој су живели припадници једне вере, без обзира на друштвени сталеж. У оквиру махала су се налазила гробља, верски објекти и школе. Сачувани извори сведоче да је живот у једном османском граду био динамичан, ведар и богат.

Нино Делић у раду *Урбанизација народа? Демографски развој српске градске популације у другој половини 19. века – статистички преглед*, изложио је вредна сазнања базирана на истраживању званичних статистичких података из пописа становништва на свим подручјима српског етничког простора (Србија, Црна Гора, Хабзбуршка монархија, Османско царство). Опсежним истраживањем ове теме аутор је донео неколико важних закључака: српска урбана популација у другој половини 19. века бележи негативан тренд на свим подручјима, за разлику од Западне Европе, где је владао тренд убрзане урбанизације и индустријализације, што је имало значајне последице по привредне и политичке капацитете српског народа у периоду наступајућег индустријског доба. Ова студија је отворила нове теме на које тек треба да се дају одговори – питање утицаја политичких елита, природних predispozicija, културних, привредних и демографских структура на процес урбанизације код Срба.

Ауторке Злата Вуксановић-Мацура и Јована Тодорић (Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ) своја истраживања су представиле радом *Урбанизација и промена просторних образаца трговине у Србији у 19. веку*. На основу картографског материјала, писаних извора и литературе, анализирана је промена просторних облика трговине. Период између 1867. и 1914. године је обележен трансформацијама у српским градским срединама: постепено ослобађање од османске владавине и стицање независности, насељавање српског становништва. Османске чаршије, незаобилазни део сваког градског насеља, полако постају нове трговачке улице, са новим садржајима и другачије осмишљеним трговачко-пословним просторима. Као карактеристичан пример трансформације градског језгра ауторке су навеле град Београд, чије главне трговачке улице формиране крајем 19. и почетком 20. века, попут Кнез Михаилове, Теразија, краља Милана, Булевара краља Александра и дан данас представљају централно ткиво града.

Рад Алексеја Александровича Гордина (ННГАСУ, Нижњи Новгород), на тему *Социалистический город Горьковского автозавода в 1930-е годы. как модел городского поселения* (Социјалистички град Горковског аутозавода 1930-их као модел градског насеља), говори о тренду урбанизације, као једној од последица убрзане индустријализације у Совјетском Савезу. Карактеристичан пример настанка социјалистичког града код Нижњег Новгорода јесте Горковски аутозавод, где се налазила фабрика аутомобила. Већина радника, на хиљаде њих, били су млади људи са села, махом недовољно образовани, од којих је требало направити квалитетне раднике, односно градитеље социјализма. За смештај и живот тако великог броја радника и њихових породица, требало је изградити читав град. Грађене су зграде на два или четири спрата, постојале су и дрвене бараке, где је на малом простору живело и више породица, које су користиле заједничке тоалете и кухиње. Около стамбених простора радници су имали баште, гајили су живину, овце и козе, јер им је то било блиско као сеоском становништву, а и обезбеђивало им је основне прехранбене намирнице. Горковски аутозавод, како аутор на крају закључује, био је прелазни тип насељеног места, град са сеоским и градским особинама.

Чланак ауторке Ане Лазаревне Гелфонд (ННГАСУ, Нижњи Новгород) носи назив *Общественные пространства исторических городов Нижегородской области и процесс урбанизации* (Јавни простори историјских градова нижњеновгородске области и процес урбанизације). Град Нижњи Новгород данас броји око 1.300.000 становника и представља центар истоимене области у којој се налази неколико мањих градова, као што су Городец, Павлово, Лисково и Армазас, а који потичу из средњег века. Ауторка је навела опште карактеристике њихових урбанистичких језгра која обухватају стару градску тврђаву, зидине, цркве и манастире, а све њих окружује лепа природна околина: шуме, реке и равнице. Сврха њене студије је да се утврде главни правци развоја јавних простора у овим историјским градовима у процесу урбанизације, са акцентом на анализу улоге предмета историјске баштине и на утврђивање историјског и културног потенцијала историјских насеља.

Рад *The open architectural and urban competition "The spit in Nizhny Novgorod – a town-planning comprehension of an important public space"* (Јавни позив за архитектонско и урбано решење – „Стрелка у Нижњем Новгороду – планирање значајног урбаног јавног простора“) аутора Масима Белотија (Архитектонски факултет у Милану) бави се простором по имену Стрелка, уским копненим појасом који се налази на ушћу река

Оке и Волге. У другој половини 19. века почела је градња овог простора – индустријског комплекса и луке, са доминантним храмом Светог Александра Невског на главном тргу. Имајући у виду културно-историјски значај, одличан положај Стрелке, родила се идеја за реконструкцијом овог простора, који је последњих деценија био запуштен. План реконструкције подразумева оживљавање области, њеног природног, културног, спортског и туристичког потенцијала. Додатном заштитом приобаља, изградњом хотела, парка, великог амфитеатра, уређеним јавним површинама, комерцијалним и приватним зградама, са доминирајућим храмом, простор Стрелке постаје атрактиван део Нижњег Новгорода.

Плодоносна сарадња Историјског института у Београду и ННГАСУ-а из Нижњег Новгорода настављена је објављивањем овог тематског зборника који представља значајан допринос познавању урбанизације на тлу источне и југоисточне Европе. Обухвата широки хронолошки оквир, представљене су различите теме и приступи истраживања, поткрепљени релевантном библиографијом, архивском грађом, фотографијама и скицама. Уз обострану жељу наставка добре сарадње две институције, могу се очекивати нове публикације вредних научних радова.

Јелена ГЛУШАЦ

Љиљана Чолић,
Оријенталистичко дело Глише Елезовића,
Филолошки факултет. Универзитет у Београду,
Београд 2019, 325 стр.

Оријенталистичко дело једног од пионира српске оријенталистике Глигорија Глише Елезовића (1879–1960) било је предмет докторског рада Љиљане Чолић који је успешно одбрањен 1992. године на Филолошком факултету у Београду. Многи који су присуствовали тој одбрани још увек памте ретко живу дискусију и убедљивост са којом је кандидаткиња представила свој рад. Четири године касније, Историјски институт САНУ и НИП „Нови свет“ из Приштине објавили су као заједничко издање приређен рукопис докторске дисертације у којој је анализиран целокупни

научни опус овог истакнутог оријенталисте, дописног члана САНУ (изабран 1946), и његов трајни допринос на више поља оријенталне филологије. Под истим насловом *Оријенталистичко дело Глише Елезовића* објављено је 2019. године као измењено и допуњено издање Филолошког факултета у Београду.

Радећи годинама на пољу османистике као дисциплине којом се Глиша Елезовић највише бавио и крећући се стазама које су се често укрштале са онима којима је и сам ходио, Љиљана Чолић је, по сопственом признању, после непуне три деценије осетила потребу да се још једном осврне на његово научно дело, истичући „да са садашње временске дистанце схвата у коликој је мери, упркос свим слабостима и мањкавостима задужио нашу науку“. Осим тога, дошла је до закључка да су неке оцене које је о Елезовићевим радовима изрекла на почетку каријере, када је човек по природи склон да пресуђује, „биле преоштре“.

Живот и дело Глише Елезовића нераскидиви су део српске и југословенске оријенталистике, а посебно туркологије и османистике. Без формалног оријенталистичког образовања, дужег студијског боравка у Турској, без адекватних материјалних услова за рад, Елезовић је оставио импозантан опус који премашује сто четрдесет библиографских јединица већег и мањег обима. Имајући на уму да је бомбардовањем Народне библиотеке 1941. неповратно нестала значајна рукописна грађа на османском турском језику, многи радови Глише Елезовића једини су преостали траг о свим оним историјским изворима који ће заувек недостајати за пуну спознају наше националне историје. Глиша Елезовић је био самоук научник који се у раду руководио љубављу и жељом да што је могуће више приближи изворе и грађу турске провенијенције српској историографији, да донесе нова сазнања и открије ауторе и дела важна за разумевање историје српског народа под турском влашћу.

„Читавој палети хуманистичких наука на нашем тлу – од филологије и историје до етнологије, антропологије, антропогеографије, исламистике, историје уметности... он је био, јесте и биће и убудуће потребан“, сматра Љиљана Чолић. Заиста, задивљује ширина и свестраност Глише Елезовића који је истраживао како турске историјске изворе – званична државна акта, биографску, путописну и мемоарску литературу, тако и географске карте, нумизматички материјал, епиграфске споменике, језик, народне обичаје, веровања и предања. Ако се имају у виду околности у којима је Елезовић живео и радио, онда је овакав разуђен приступ разумљив, јер научници који ударају темеље некој дисциплини немају могућности да буду усредсређени само на једну ужу научну област.

У књизи Љиљане Чолић научни опус Глише Елезовића подељен је на више тематских целина и концепцијски се не разликује од првог издања из 1996. године, с тим што су поглавља често допуњавана новим сазнањима и чињеницама. Као додатак унета су поглавља „Просветно-педагошки и национални рад“ и „Завичај у научном делу Глигорија Елезовића“ преузети из монографије Љиљане Чолић *Глигорије Елезовић просветитељ на прелому векова* (Приштина, 1999). Централни и највећи део књиге посвећен је раду на издавању историјских извора, чему је овај научник био надасве несебично предан. У том оквиру ауторка је свестрано и акрибично анализирала документе које је објављивао, критички се односећи према преводу, транскрипцији и датирању, често дајући своја решења онде где је налазила за потребно. Посебно ваља истаћи поглавља „Архива `Београдског пашалука““, „Акта Дубровачког архива“, „Цариградски архив“, „Дела турских хроничара и путописаца“. У оквиру ових поглавља, Љиљана Чолић је дело Глише Елезовића сагледавала у контексту југословенске и европске туркологије. Утисак који се сам по себи намеће је да је овај турколог османиста био попут институције за себе и да је на своја плећа преузео замашан задатак рада на упознавању научне и шире јавности са свим оним што носи придев „турски“, руководећи се мишљу коју је сам једном приликом изрекао: „Да смо се ми и Турци боље познавали више бисмо се поштовали“. Остала поглавља су „Прилози историографског карактера“, „Лингвистички рад“, „Допринос на пољу исламистике“ и „Допринос на пољу етнографских истраживања“. У прилог тежњи да знањем допринесе укупном бољитку у односима са Турцима, Глиша Елезовић је издао и *Турски буквар са вежбањима и речником* намењен деци која су у још неослобођеним крајевима морала да знају турски језик како би успешно комуницирала са властима и укључила се у друштвени живот.

Књига *Оријенталистичко дело Глише Елезовића* није само преглед рада једног марљивог и плодног научника, истински посвећеног мукотрпном раду и архивском истраживању. Она је својеврсно огледало једне етапе историје југословенске оријенталистике, односа између научника који су често имали стручна, али и лична неслагања. Глиша Елезовић је у том контексту неретко био на мети критика истакнутих турколога Бранислава Ђурђева, Фехима Бајрактаревића и Хазима Шабановића. У осврту на честе полемике које је са њима водио, Љиљана Чолић је показала „објективност, али и нијансираност у оцени жучних научних полемика Елезовића са неколиким савременицима“, како је у рецензији првог издања из 1996. истакла проф. др Душанка Бојанић-

Лукач. Осим тога, ауторка је имала пуно разумевање за Елезовићеве пропусте у раду, површност, необавештеност и честу брзоплетост због којих је каткад доносио исхитрене и погрешне закључке. Посебно је истицала његово недовољно познавање турског језика и омашке које је због тога правио у преводима.

Ипак, нека од дела Глише Елезовића била су више него инспиративна за Љиљану Чолић. Реч је о његовој монографији *Дервишки редови муслимански. Текије у Скопљу*, објављеној 1925. године. Упркос скромним научним домаћајима ове монографије, за ауторку је она била подстицај да настави онде где је Елезовић стао. Тако је у списима Глише Елезовића у Архиву Косова и Метохије пронашла свеску са извештајима чланова Већа шејхова у Скопљу 1920. године, што је објавила као посебну књигу под истим насловом *Дервишки редови муслимански – Текије у Скопљу*, 1995. године.

Ако постоји нека нит која повезује грандиозно и слојевито оријенталистичко дело Глише Елезовића, онда је то здрав научни приступ који је формулисао на следећи начин: „Права српска историја не може се проучавати без турских докумената. Многе чињенице из нашег живота не дају се објаснити без дубљег проучавања исламског утицаја. И наша усмена литература, као и многе етнолошке студије, добиће праву вредност тек када се буде дошло до озбиљнијег и дубљег проучавања муслиманске пенетрације, која је најчешће долазила у облику легенди, прича, фантастичних оријенталних слика и др.“

Излишно је рећи да се генерације турколога и данас руководе овим ставом Глише Елезовића, који је „своме народу“, како пише Љиљана Чолић, „сиромашном сазнањима о сопственој прошлости турског периода даривао огромно благо турских, и не само турских, писаних споменика, што чуваних по ризницама, што затурених по буџацима некадашњег Османског царства.“

Мирјана МАРИНКОВИЋ

***EUROPEAN REVOLUTIONS AND THE OTTOMAN BALKANS.
Nationalism, Violence and Empire in the long Nineteen Century,
Edited by: Dimitris Stamatopoulos
London 2019, 269 pp.***

Крајем 18. и почетком 19. века, у епохи буржоаских револуција, пре свега француске, на прекретници друштвеног развоја из феудализма у капитализам, у центар друштвених збивања су доспеле и прве теорије нације, односно први покушаји да се одреди појам националне државе. Прелазак из старих религијских заједница у модерно замишљене заједнице – нације, протезао се кроз читав европски 19. и почетак 20. века, стварајући нове облике државности у којима су различите политичке групације, странке и појединци учествовали у креирању различитих аспеката државног и друштвеног живота. Будући да су покрети за национално ослобођење и уједињење током 19. века захватили читав европски простор, паралелно с тим, по угледу на развијене европске државе тога доба, текао је и процес обнављања националних државности на Балкану, регији која се, иако с једне стране део европске заједнице народа, с друге постепено ослобађала од турске власти и правила све већи отклон од турског наслеђа. На тај начин, период буђења националних држава и друштава на Балкану, нарочито у 19. и почетком 20. века, представља и појаву Балкана као историјског појма у модерној историји Европе, узроковану с једне стране националним покретима у региону, а с друге, слабљењем Османског царства и постепеним губитком његових европских територија. На који начин су европски покрети, револуције и друштвено-политичка кретања утицали на овај дуални процес обнављања државности балканских народа и пропасти државе Османа тема је зборника *EUROPEAN REVOLUTIONS and the OTTOMAN BALKANS. Nationalism, Violence and Empire in the long Nineteen Century* објављеног у сарадњи с Британским институтом за археологију у Анкари (BIAA), под уређивачком палицом Димитриса Стаматопулоса, редовног професора на Универзитету Македонија у Солуну, на Департману за балканске, славистичке и оријенталне студије. Како уредник наводи у свом уводном тексту *War and Revolution: A Balkan Perspective*, истраживање балканских националних покрета на основу пукотина у Османском царству изазваних активностима великих сила што изнутра, кроз подстицање националних револуција, што споља, кроз директне ратове са самим царством, омогућавају нам да догађаје с краја 19. века на Балкану не посматрамо као случајни исход у односу на оне с почетка.

У зборнику је, осим уводног текста уредника, заступљено још једанаест радова, махом истраживача са простора Балкана који су на тај начин дали нови допринос овој, за разумевање наших балканских простора, изузетно значајној теми. Пратећи хронологију догађаја, други рад, након уводног текста, је рад Б. Харуна Кучука (B. Harun Küçük) са Универзитета Пенсилванија под насловом *Emulating Petrine Russia: Thick Mechanicism and the Foundations of Government in Istanbul after the Rebellion of 1730*. У раду је описан начин на који је Османско царство требало да се угледа на петринску Русију и њену модернизацију, нарочито након нове у низу побуне јаничара која се одиграла у Истанбулу 1730. и која је трајала готово пуне две године. Оно што рад чини нарочито интересантним је то што је пројекат модернизације приказан кроз настојање турског географа и првог и најпознатијег турског штампара Ибрахима Мутеферике да кроз своје дело *Основне владања и различити друштвени пореци* штампано 1732. у Истанбулу, утиче на погледе султана Махмуда I по овом питању. Како је аутор исправно приметио, Мутеферика није доживео петрински пројекат као западњачење Русије већ као добро управљање у коме владају ред, разум и добра организација посла. Следећи рад, аутора Василиса Молоса доцента на Универзитету Њујорк у Абу Дабију, *New Horizons of Political Possibility: Greek Political Imagination after the Russo-Ottoman war of 1768-1774*. приказује спектар грчких политичких визија и настојања која су циркулисала у грчким круговима између Кучук-каинацијског мира 1774. и избијања Француске револуције 1789. године. Четврти по реду у зборнику је рад Антоанете Атанасов с Универзитета Св. Климент Охридски у Софији под насловом *Military Reforms as a Diplomatic Bargaining Chip: French-Ottoman Relations at the end of the Eighteenth Century*. Како му и сам назив говори, у њему су описани француско-турски односи с краја 18. века, као и покушаји реформи у Османском царству спровођених под утицајем француских трендова, пре свега у војсци. Следећи рад носи наслов *Echoes of Tumultuous Wars: Prosperity and Poverty of the Balkan Entrepreneurial Strata (1800s-1880s)* и представља допринос теми Евгеније Давидове, професора Државног универзитета Портланд. У овом интересантном раду ауторка је представила начине на које се средња трговачка класа издизала, али и пропадала у читавом региону и током читавог периода „дугог 19. века“, нарочито током ратова и ратних збивања у Европи, проширујући на тај начин романтичну представу о трговцима као промотерима и финансијерима националних револуција на Балкану. Шести по реду је рад ауторке Дилек Озкан с Факултета за оријенталне студије Универзитета Оксфорд

The Final Phase of the Greek Revolution: Delimitation, Determination and Demarcation of the First Greek Borders in Ottoman Sources. У свом раду ауторка је, на основу докумената из османских архива, описала разграничење између Грчке и Османског царства, као и на који начин су читав десетогодишњи преговарачки процес с великим силама, и нарочито његова завршна фаза, утицали на промену османске дипломатске терминологије. Докторанд Асиа Накова с Универзитета Принстон је у свом раду *Petko Voivoda: A Re-evaluation of Nineteenth-Century Bulgarian Military History* приказала део бугарског фолклора кроз неколико познатих бугарских хајдука, пре свега Петра Кириакова познатог као Петко војвода. Још један рад из бугарске историје је *Uprising, Revolutions and Wars: Visual representation in the Bulgarian Illustrated Press at the End of the Nineteen and Early Twentieth Century* ауторке Добринке Парушеве, научног саветника у Институту за балканске студије Бугарске академије наука, којим је дат значајан допринос не нарочито заступљеном пољу визуелних студија историје Балкана, овога пута кроз бугарске илустроване часописе и штампу у 19. и почетком 20. века. Клара Воларић, с Централног европског универзитета, је радом *Under a Gun: Eugen Kumičić on the Austria-Hungarian Occupation of Bosnia and Herzegovina* приказала на који начин је појединац гледао на историјске догађаје везане за окупацију Босне и Херцеговине 1878. године и решавање хрватског националног питања, користећи као историјски извор књижевно дело „Под пушком“, хрватског књижевника и политичара, савременика поменутих догађаја Еугена Кумичића. Александра Колаковић, научни сарадник Института за политичке студије у Београду, је дала свој допринос зборнику радом под насловом *War, Intellectuals and the Balkan States: French Intellectuals' Perception of Serbia and Serbs in the Great War* о улози француске интелигенције у обликовању јавног мњења које је под њиховим утицајем доживљавало Србију и Србе као малу херојску нацију способну да се избори с агресором, што је значајно утицало и на потоње српско-француске односе, као и на подршку Француске у остваривању послератних српских и југословенских политичких интереса. Веома је значајан и рад Бану Турнаоглу с Универзитета Кембриџ *The New Ottoman Conception of War, State and Society in the Prelude to the First World War* у коме ауторка износи другачије погледе на узроке уласка Османског царства у Велики рат на страни Немачке и Аустроугарске као и пропаганду спроведену ради актуелизације овог питања у датим околностима. Последњи рад у зборнику, који га и хронолошки закључује, је рад Никоса Христофиса са Универзитета Македонија у Солуну *War;*

Revolution and Diplomacy: The October Revolution of 1917 and the Turkish Anatolian Resistance Movement 1919–1922 о томе колико је Болшевичка револуција као глобална идеологија утицала на друге нације и покрете, пре свега онај револуционарни у Турској пар година касније, настао под вођством Мустафе Кемал-паше Ататурка, којим је створена секуларна Република Турска.

Осим текстовима, зборник *EUROPEAN REVOLUTIONS and the OTTOMAN BALKANS, Nationalism, Violence and Empire in the long Nineteen Century* је обogaћен и с двадесет илустрација које се налазе у различитим радовима, чиме се допринело визуализацији овог дела прошлости Балкана, што представља позитиван тренд савремене светске историографије. Поред тога, радови поседују неопходан научни апарат и поткрепљени су адекватним изворима, архивском грађом, мемоарима, оновременим периодичним публикацијама као и новијом и старијом научном и стручном литературом. Осим што чине логичну хронолошку целину једног зборника радови представљају и подстрек за даља научна истраживања у овој, за нас изузетно значајној и заступљеној истраживачкој теми. Зборник, осим приказивања неких старијих образаца и мишљења, истиче и нека нова запажања и погледе на догађаје из новије историје Балкана, оне који су током 19. века нацију издигли изнад вере, оне који су образовали не само прошле, већ и савремене догађаје на овим просторима.

Јована ШАЉИЋ РАТКОВИЋ

Отрптые „Братъев-Славян“ – Русские путешественники на Балканах в первой половине XIX века, Составление, предисловие, биографические справки, комментарии и заключительная статья Михаил В. Белова, Институт Славяноведения РАН, Нестор-История, Санкт Петербург 2018, 665 стр.

Др Михаил В. Белов, шеф Одељења за историју Новог века и савремену историју на Универзитету Лобачевски у Нижњем Новгороду, данас је, без сумње, један од најистакнутијих руских познавалаца историје Србије и Балкана у првој половини 19. века. Више од две

деценије предано се бави проучавањем руско-српских веза у поменутом периоду, нарочито раздобљем Српске револуције. Резултати његовог рада су изванредне студије *Первое сербское восстание 1804–1813 гг. и Россия: события, документы историография* (1999) и *У истоков сербской национальной идеологии-механизми формирования и сепцифика развития XVIII–XIX вв.* (2007), те десетине чланака и прилога у научним часописима и зборницима радова у Русији и Србији. Важна област Беловљевих научних интересовања су гносеолошка проучавања извора и савремени изазови који прате истраживања у друштвеним наукама. Белов је у овој, по много чему вредној и корисној књизи, сјединио два главна поменута правца својих научних интересовања. Умешним одабиром извора и изванредно снабдевеним критичким апаратом одабраних списа руских путника на Балкану из прве половине 19. века представио се као историчар од заната. Као врстан теоретичар истанчаном анализом је одабране изворе сместио у неопходан друштвено-историјски контекст. Стога се ова књига садржински може поделити на две целине: прву, тридесет четири одабрана списа руских путника који су посетили Балкан у првој половини 19. века (А. И. Тургењев, А. С. Кајсаров, С. А. Санковски, В. Б. Броневски, В. В. Вјаземски, П. П. Свињин, К. К. Родифиникин, И. И. Исајев, Д. Н. Бантиш-Каменски, А. Г. Краснокутски, Ф. И. Недоба, А. П. Зас, В. И. Дибич, П. И. Кепен, А. С. Березин, К. К. Зејдлиц, Ф. П. Фонтон, А. Г. Розелион-Сашаљски, Ј. И. Венелин, В. П. Давидов, Ј. Н. Озерцковски, Ј. П. Ковалељевски, Н. И. Надеждин, П. И. Прејс, И. И. Срезњевски, А. Н. Попов, В. А. Панов, В. А. Елагин, Н. А. Ригељман, Ф. В. Чижов, В. И. Григорович, М. П. Погодин, И. П. Липранди и Н. Д. Ступин (стр. 7–516) и другу, поговор насловљен *На путу словенског братства: преображај искуства руских путовања на Балкану у првој половини XIX века* (стр. 517–604). Књига садржи Предговор (стр. 3–7), Списак литературе (стр. 605–629), Списак скраћеница, Именски и Географски регистар.

Најпре ћемо се осврнути на списе путописаца који су нашли своје место на страницама ове књиге. По форми, ради се о различитим писаним сведочанствима која су настала из различитих побуда: званични извештаји руских војних и дипломатских представника са Балкана, писма, дневничке белешке и, најпосле, класични путописи. Поједини списи у овој књизи су одраније познати, а део се први пут публикује. Највећи део односи се на време Наполеонових ратова и Првог српског устанка, када су се према Белову „образовали нови модели перцепције балканских Словена“ у јавном мњењу Русије и када је за одређено време

настало извесно фаворизовање Срба (Црногораца) у односу на остале народе на Балкану. Свака страница књиге сведочи, као што је горе већ напоменуто, о Беловљевој посвећености и умешности на приређивању изворне грађе. Једнообразно су о сваком руском путнику дати биографско-библиографски подаци, а сам изворни текст пропраћен је исцрпним коментарима и напоменама. Обиман списак коришћене литературе је својеврсни омаж генерацијама руских слависта који су се бавили и још се баве јужнословенским темама. Када се има у виду улога Русије у обнови српске државности у првој половини 19. века, природно, највећи део текстова у овој књизи тиче се Србије и Црне Горе: извештаји дипломатских представника у Србији Родофиникина, Недобе, утисци Бантиш-Каменског, Извештај о Србији генерала Дибича, Статистички опис Србије Розелион-Сашљаског, Липрандијев опис Србије, Погодинови утисци из Србије 1846. године као и текстови о Црној Гори Санковског, Свињина, Озерцковског, Коваљевског, Надеждина и Попова. Коваљевски који је 1838. посетио Црну Гору публиковао је дело „Статистички и географски опис Црне Горе“ које је по утицају и по стилу било слично раном Гогољу и његовим „малоруским причама“ и у којем је, по Белову, насликао „колективни портрет Црногораца испуњен романтичним култом снаге, младости, здравља и виталности и који је у Русији имао снажан утицај на потоње представе о Црној Гори. Из Беловљеве књиге такође сазнајемо да је Липранди, чија је каријера чиновника „по посебним потребама“ трајала више од четири деценије, самостално припремао енциклопедијско дело „Отоманска империја“ у којем је сабрао знања која је током службе стекао, али је дело остало у рукопису из којег је приређен *Историјски и топографски опис Србије 1833.*

У приказу књиге више ћемо простора, међутим, посветити Беловљевим теоријским поставкама које је изложио у Поговору. Путописи, било да их пишу научници, дилетанти, официри, дипломате или етнографи имају дубља значења која су према мишљењу М. Белова условљена ауторовим углом посматрања које је, опет, одређено друштвеном позицијом и литерарним амбицијама. Управо ти, дубљи слојеви, несвесно утичу на путописаца **шта** (подвукао М. Б.) и у каквом облику ће ући у опис „виђеног“, а шта ће остати „невиђено“. У одељку поговора насловљеном „Стереотипи, менталне карте, имагологија: методолошке апорије“ Белов се бави „сликом другог“ са становишта социјалне психологије, културне географије (антропогеографија), структурализма, „слике света“ и конструктивистичког или постконструктивистичког истраживања „менталних карти“. „Слика другог“ постала је предмет посебне

дисциплине – имагологије, која се првобитно развила у упоредној књижевности. Средишњи појам у радовим психолога који се бави сликом другог је „социјални стереотип“, пре свега етнички. Појам стереотип први је дефинисао Волтер Липман 1922. као *слике у нашим главама и когнитивне схеме*. Белов, позивајући се на поједине ауторе, истиче три нивоа стереотипизације (когнитивни, емоционални и бихевиорални) који сви заједно стварају пун стереотип. Са друге стране, постоје два начина формирања стереотипа: непосредно лично искуство и посредни, обавештајни начин. Историчар који проучава путописе суочава се с унакрсним методолошким приступима. С једне стране, путописац у другу земљу носи терет стереотипа из своје друштвене и интелектуалне средине, а са друге стране, његови записи су резултат непосредног искуства. У том случају се стари стереотипи могу трансформисати и настати нове форме запажања, што зависи од когнитивне способности путника, дужине боравка у новој средини и других околности. Крајем 20. века захваљујућу утицајима „културног и лингвистичког обрта“ у социјалној психологији је интензивирана критика доминирајуће когнитивне парадигме из чега је настао нови епистемолошки правац – социјални конструктивизам који се развио на Западу и који је у радовима руских теоретичара надограђен „културно-историјском перспективом“. Акцент се ставља на социјалну функцију стереотипа, на заштиту заједничких вредности, легитимацију социјалне позиције. Белов потом истиче схватање швајцарског психолога В. Дуаза који је уочио четири нивоа стереотипа: индивидуално-психолошки, међуљудски односи, колективне представе и идеологија, која по Дуазу, заједно са историјским околностима одређује ниже нивое стереотипизације. Разматра се однос појма „стереотип“ и концепт „социјална представа“ заступљен у учењу француског психолога Сержа Московича. Представе се тумаче као феномен који лежи на граници психолошког и социјалног. Оне су јединство форме и значења, фигуративног и симболичног аспекта. У њима увек постоји „живо језгро“ које је настало у процесу објективизације. Путописи су по својој форми на граници жанрова. Руски путописци прве половине 19. века који су посећивали Балкан потицали су из круга дворске елите, те су се у својим радовима ослањали на обрасце и топосе високе учености. Са друге стране, путописна литература са стихијском и наивном етнографијом и образовно-васпитним поукама је у основи просветитељска. Белов наглашава да се у 19. веку уочавају два основна типа (руских) путописца: „научни аматер“ и „заинтересовани посматрач“ и да отуда процес објективизације у путописима није

доследан ни јединствен. Утисци путописца се интерпретирају помоћу двоструког превода: путописац преводи са свог језика на туђи и са туђег језика на свој. Историчар треба поново да прелази тај двоструки пут да би се дистанцирао од утицаја старих стереотипа што доводи до потребе да се обрати пажња на теорију интеркултурне комуникације, као најзначајнији чинилац у схватању културе. „У квалитету основних параметара овде се издвајају стратификација друштва по вертикалној и хоризонталној равни, положај културе на временској скали, односи језичких и културно-језичких кодова у *слици света*.“ Зато је велика опасност за све оне који покушавају да путописе користе као извор за *слику света* јер је она условљена разним формама „етноцентризма“, „културног империјализма“ и одговарајућим им стереотипним представама путописних записа. (Правац у проучавању путописа у том смислу поставила је књига Едварда Саида *Оријентализам*, 1978). Ставови, утисци, оцене и литерарна презентација руских путописаца који су посећивали Балкан у првој половини 19. века у потпуности припада и одражава постпросветитељски културни образац.

У одељку поговора „Словенска узајамност vs панславизам“ Белов истиче да је у контексту међународних односа с почетка 19. века интензивирани контакти руских дипломатских и војних представника са словенским становништвом на Балканском полуострву. Тема словенског порекла започета у доба Петра I се развијала у 18. веку да би почетком 19. века могућност упознавања са словенским народима које није захватила цивилизација, сматран истинским даром судбине. Истовремено, почетком 19. века у Русији је поведен академски спор о руском литерарном језику. На једној страни били су *архаисти* то јест поборници црквено-словенске оријентације и *новатори*, заговорници новог, руског стила. Иако се та интелектуална биполарност с почетка 19. века не може довести у везу са каснијом поделом на *западњаке* и *словенофиле*, она је, ипак оставила у наслеђе обиман „дискурзивни материјал“, сматра Белов. Имајући у виду горе речено, у Русији се у прве две деценије 19. века јављају два условно речено путописна стила: „сентиментализам“ и „неокласицизам“. Док руски дипломатски представник Санковски са симпатијом и благонаклоношћу пише о Црној Гори и Црногорцима читавајући у свој спис „познати руски концепт о *благородном дивљаку*“, или док Родофиникин који са просветитељских позиција, сентименталистички пише о *несрећном народу* у Србији, дотле нешто ранији путописи Шлецера и Кајсарова одишу неокласицистичким мотивима („словено-спартанци“). Путопис А. Пољева који је пред крај Првог српског устанка

боравио у Србији може се сматрати по језичком стилу „архаистичким“. У њему се критикују руски франкофили, машта о заједничком словенском савезу племена „од Урала до Карпата и од Балтика до Јадрана“, па наставља (Пољев): „Они који читају древну руску историју о животу и владању чиновника и војника великих кнезова кијевских, треба само да допутују у Тополу Црном Ђорђу и видеће ону живу слику за његовим столом и с његовом дружином.“ Сењавин који је боравио у Црној Гори 1806. нашао је у њој корене руске државе и друштва 10. века. Белов закључује да наведени и други слични стереотипи нису могли да послуже за разумевање виђеног. „Етнокултурну идентификацију Срба (Црногораца) и Руса раздвајала је провалија векова“. Поводом познате и оштре дискусије у Русији о „народности и језику“, која је вођена двадесетих година 19. века порасло је интересовање за словенске теме у руској штампи и литератури. Идеја „словенске узајамности“ интензивирала се захваљујући сусретима руских и словенских јавних делатника, покретача *националног буђења*. Белов примећује да је у том смислу било важно путовање П. И. Кепена у првој половини двадесетих година. Због тога што је Кепен припадао кругу Румјанцева, што је пре путовања по иностранству стекао искуство путовања по Русији, што се занимао за привредне и етнографске теме, навеле су Белова да окарактерише Кепена, („просвећеног европејца“) као претечу потоњих универзитетских слависта. У одељку поговора „Блесак и ништавило романтичне маште: путописи Ј. И. Венелина“ приказано је како су се романтичарске представе срушиле у судару са реалношћу. Наиме, Венелин је двадесетих и тридесетих година 19. века Русима „открио“ Бугаре и Бугарску. Осим тога, међу првима у Русији је разradio карактеролошку класификацију народа истичући да се Словени јужно од Дунава разликују од осталих Словена, оповргао је мит о „поспаном карактеру источних народа“, чије су пак главне особине „храброст и говорљивост“. У одељку поговора *Службено словеноведеније средином 19. века* Белов наглашава да су дипломатски односи и ратови Русије са Османским царством омогућили руским званичницима да успоставе контакте с разним етничким и религиозним групама на Балкану и тада се јавила потреба прикупљања и сабирања разних података, па су улогу експерата и истраживача у недостатку академских знања имали чиновници и официри који су, углавном, остали непознати широј публици. Међу њима, у првим деценијама 19. века издвајају се помињани Санковски, Родофиникин, Пољев, Липранди, Розелион-Сашаљски, Озерецковски, Коваљевски и други.

У одељку поговора насловљеном *Стечено братство: млади словенофили* Белов закључује своја теоријско-историјска истраживања. Идеја „словенског братства“ – изузев периода Наполеонових ратова – за руске путописце прве половине 19. века није била очигледна. Православље и језичка сличност били су кључни мотиви заједништва Руса и балканских Словена, а Русе је одбијала „дубока заосталост“ и осетан турски утицај на балканске Словене чиме је у очима учених Руса још више потхрањиван оријентални клише и стереотип „варвара“. Све те противречности су потиснуте у седмој и осмој деценији 19. века (Етнографска изложба у Москви 1867, Велика источна криза 1875–1878) када се у јавном дискурсу у потпуности учврстила „братска реторика“. Корене те реторике Белов проналази крајем тридесетих и почетком четрдесетих година 19. века у кругу младих словенофила, првих школованих слависта Д. А. Ваљујева, А. Н. Попова, Н. А. Ригелмана, Ф. В. Чижова у чијим је радовима централни мотив „словенско братство“. Подстицај „младим“, пружили су „стари“ словенофили А. С. Хомјаков и П. В. Кирјевски. Белов сматра да је „братска идеологија“ младих словенофила проистекла из настојања да се заокружи „словенски свет“ као супротност „немачком свету“. Револуција 1848/49. године заострила је антизападна расположења у Русији и од тада се још више истицала важност словенског окупљања, али је, упркос томе, активна делатност словенофила у Русији, услед цензуре и хапшења Чижова и других словенофила, утицала на сплашњавање „братске реторике“. „Критички однос према митологеми „народ“ у наредној генерацији демократа омогућило је да се коначно спозна балканска реалност“, закључио је Белов на крају књиге.

На крају преостаје да закључимо да је *Отрителье „Братъев-Славян“ – Русские путешественники на Балканах в первой половине XIX века* Михаила Белова важно дело за критичко сагледавање и преиспитивање руског виђења Балкана у првој половини 19. века, те да ће бити незаобилазно за све који се баве проучавањем српско-руских (руско-српских) веза.

Радомир Ј. ПОПОВИЋ

**Радомир Ј. Поповић, Александра Вулетић, Предраг Илић,
Престони Крагујевац,
Друштво историчара Шумадије, Крагујевац 2019, 302 стр.**

У издању Друштва историчара Шумадије изашла је 2019. године монографија *Престони Крагујевац*, аутора Радомира Ј. Поповића, Александре Вулетић и Предрага Илића. Поред Предговора, Списка извора и литературе, Речника мање познатих речи и Белешке о ауторима, књигу чине три студије. Студије су повезане у једну целину добро осмишљеном тачком гледишта са које је приказана историја прве престонице нововековне Србије и једнако добро осмишљеним насловима појединих студија, којима су истовремено рашчлањени и повезани различити сегменти историје Крагујевца. Оно што ову књигу издваја од осталих књига о Крагујевцу из времена када је био престоница (1818–1841) јесте, с једне стране, поновно ишчитавање наоко познате, али ипак добрим делом неискоришћене грађе, и нов методолошки приступ, с друге стране. Из таквог приступа произашле су и нове, досада непознате чињенице о догађајима и институцијама, од којих неке битно мењају наша сазнања, као и нови начини интерпретације већ познатих процеса. Због великог доприноса историографији, ауторима је 2019. године додељена Годишња награда Ђурђа И. Јеленића, управника Државне архиве, Београд, од 1929. до 1938.

Читање историјских докумената у новом кључу и модерна интерпретација приказали су на нов и занимљив начин историју Крагујевца, мале шумадијске вароши, чију је судбину трајно обележило то што је постала прва престоница Србије. Престонички статус, показали су аутори, снажно се рефлектовао на привредни, демографски, друштвени и културни живот вароши и омогућио јој динамичан и брз развој.

Радомир Поповић, аутор првог дела књиге – *Владати из Крагујевца*, прати настајање престонице и престоничких институција и утврђује да је стварање престонице било процес, а не чин, због чега је вишегодишња несталност карактерисала и почетни и заврши период престоног Крагујевца. Пратећи процес настајања институција, приказао је разубуђену и компликовану структуру и организацију престоничке власти и систематизовао податке о томе ко је вршио ту власти – које су личности, када и колико дуго заузимале поједина административна места. Приказао је и настајање двора, карактеристичну друштвену климу на двору, с традиционалним, ритуалним или ауторитарним елементима, али и процесе који су доносили модерне стандарде опхођења, живота и рада.

Други део књиге – *Живети у Крагујевцу*, ауторке Александре Вулетић, бави се друштвеним и привредним сегментом историје престоног града. Она нас упознаје с утицајем престоничких функција на кретање и број становника, њихово привређивање и промене које је у друштвене и професионалне односе, у јавни простор и организацију приватног и јавног живота уносила чињеница да је ту била престоница. Организација и функционисање града и чаршије, као и сликовити прикази локалног друштва, послужили су јој да осветли и традиционалне и модерне аспекте варошког живота и привређивања и на тај начин ухвати динамични живот града који се брзо и у значајној мери мењао. При томе је промене у култури становања, обрасцима склапања брака и пожељним облицима личних и друштвених односа пратила хронолошки и наглашавала разлике које су настајале током времена. Живот чаршије, и вароши у целини, интерпретирала је са становишта јавног и приватног простора, који је повезала с функционисањем и интервенцијама јавне управе. На тај начин су и приватни односи и организовање јавних институција доведени у везу с државотворним процесом, који је подразумевао да се изједначе стандарди важећи за српску престоницу са стандардима других европских престоница.

Трећи сегмент монографије – *Стварати у Крагујевцу*, аутора Предрага Илића, бави се политикама организовања културних и образовних институција. Његова интерпретација ових процеса базира се на становишту да су институције културе и образовања у пуном смислу речи производ престоничких функција Крагујевца. Он систематски прати просветне и културне прилике у Крагујевцу од Првог српског устанка, хронолошки излаже настанак, рад и развој појединих институција, утврђује где су биле, каквим су простором, опремом и кадровима располагале. При томе истиче да су захваљујући напорима кнеза и његове централне администрације искоришћене велике стваралачке могућности мале друштвене елите, али и бројних образованих ентузијаста, који су долазили у Крагујевац да се огледају у уметности, култури или вештини управљања.

Бојана МИЉКОВИЋ КАТИЋ

Иван Степанович Јастребов,
Подаци за историју Српске цркве и народа : из путничких записника,
приредио Борисав Челиковић,
Службени гласник, Београд 2020, 299 стр.

Иван Степанович Јастребов,
Стара Србија и Албанија : забелешке с путовања,
приређивање, редакција и поговор Борисав Челиковић
[четврто издање], Службени гласник, Београд 2020, 580 стр.

Захваљујући издавачкој кући Службени гласник и Борисаву Челиковићу, уреднику Библиотеке Саборник, дело Ивана Степановича Јастребова (1839–1894) поново је постало актуелно у јавности Србије. Иако је Јастребов у више наврата у другој половини XIX века објављивао радове везане за историју Балкана, чији је један део сабрао у књигу „Податци за историју српске цркве из путничких записника” (1879), изненадна смрт зауставала је рад на публикавању дуго припреманог рада о Старој Србији и Албанији.

Иако је прво дело из 1879. поново фототипски прештамповано 2011. у изворном наслову, а 2017. под називом „Из историје српске цркве”, ново издање Службеног гласника из 2020. године садржи и четири студије које је Јастребов објавио у *Гласнику Српског ученог друштва* од 1881. до 1885. године, чиме је коначно заокружена једна истраживачка целина. Намера читавог подухвата је да стваралаштво Јастребова поново постане саставни део српске културне и научне баштине. Текстови Јастребова који су сабрани у издању из 2020. године везани су за простор Косова, Метохије, северне Албаније и Црне Горе. У питању су студије везане за историју српског народа и цркве, почев од средњег века, па све до XVIII и XIX века. Једним делом ова књига је и расправа са нетачним тврдњама Панте Срећковића и Милоша Милојевића. Није у питању само политичка историја и бележење остатака старина, већ један темељан осврт на стање српског народа у Османском царству у другој половини XIX столећа. Посебан прилог везан за подручје Горње Мораве на Косову заправо је претеча антропогеографских истраживања. Јастребов је настојао да буде савестан истраживач, тако да његови записи доносе податке не само о Србима, већ и о Албанцима и Турцима, и нарочито о разним категоријама исламизованог становништва (Арнауташи). Посебна пажња дата је религиозном животу

српског народа под управом фанариотских грчких владика, прозелитској делатности католичке цркве, и постепеном процесу исламизације које су један део Срба укључиле у етногенезу албанског народа.

Још већи значај за српску културу има дело „Стара Србија и Албанија” које је први пут постхумно објављено 1904. године, али на руском језику. Књига је штампана у малом тиражу, са нејасним критеријумима приређивања, да би 1995. делови везани за Метохију поново били објављени. Прво интегрално издање на српском језику појавило се 2018, да би 2020. било штампано четврто издање, што је реткост за дела оваквог садржаја. У питању је узоран превод са руског језика (настао трудом Весне Смиљанић Рангелов). Ово издање је опремљено фотографијама и комплетним напоменама, списком извора и литературе које је Јастребов користио, именским и географским регистром, картом бугарског историчара Селиштева о словенским називима места на подручју Албаније, предговором Момчила Иванића из првог издања (1904) и поговором Борисава Челиковића, приређивача издања.

Поговор је заправо мала студија о Јастребову и његовом целокупном раду, са критичким освртом на његове закључке и историјске изворе које је користио, са јасно изнетим критеријумима за поново превођење и приређивање његовог дела. Као и у случају свих других издања које приређује, Челиковић је истовремено дао и преглед свих најважнијих студија које су настале после издавања дела Ивана Јастребова, везане за предеоне целине, историјске догађаје, споменике и личности о којима је говорио.

Иван Степанович Јастребов је захваљујући свом дипломатском положају представника Руске царевине у Турској имао прилику да предузме низ значајних путовања, при чему му је његово широко образовање омогућавало темељно проучавање предела које је посетио. Знање турског, арапског и персијског језика, одлично познавање црквене историје и лична заинтересованост за судбину српског народа, били су одлучујући за дело које је створио. Јастребов је протумачио и објавио низ историјских извора са подручја Балкана, од којих су неки у међувремену нестали. Његова историјско-географска и антрополошко-етнолошка запажања такође су веома значајна, а данас представљају извор првог реда за историју Метохије, Македоније и Албаније у другој половини XIX века. Књига „Стара Србија и Албанија” Ивана Јастребова подељена је на два дела. Први се односи на „Стару Србију” у коме он описује Ђаковачки и Призренски округ, потом Тетово и Гостивар, затим Дебарски и Скадарски округ. Други део књиге под називом „Албанија” односи се на Дукађин (средњовековни Пилот), Доњи Дукађин, Мализи и

Шикљу, Љумски округ, Дебарску Малесију, Мат, подручје Коре, Тиране и Драча, заправо данашњу северну и средњу Албанију. Посебно поглавље у овом делу књиге посвећено је хришћанству у Албанији.

Јастребовљев путопис је по много чему антропогеографског карактера, са смисленим студијама о менталитету становништва које је посетио, градској култури, урбанистичком наслеђу, споменицима, историјским и легендарним личностима. Његово дело је у сваком случају незаобилазно и за проучавање историје старих балканских градова.

Иако је Јастребов био дипломатски службеник Руског царства које је имало сопствене интересе на Балкану, при чему је он лично у свом политичком деловању много пута био на страни Срба, он ипак није био пристрасан истраживач. Јасно је разграничавао насилне акције Османског царства и албанског становништва од спонтаних процеса преображаја и асимилације српског становништва у друге народе (исламизација и албанизација). Није пропустио прилику да укаже и на све унутрашње слабости српског народа, као и негативан утицај фанариотских владика који су својим поступцима значајно допринели цивилизацијском заостајању Срба у Османском царству.

Многи закључци које је Јастребов доносио о античкој и средњовековној историји ових подручја данас су превазиђени и застарели. Међутим, његово дело је важно и за преглед развоја историографије и осталих друштвених наука, као и због одлучне борбе против фалсификата које је пропагирао Милош Милојевић.

Када се данас процењује дело Ивана Јастребова обавезно се морају истаћи његови описи цркава, манастира и споменика који су у међувремену нестали. Његови радови данас су важни и због анализа процеса денационализације Срба током XVIII и XIX века на просторима које је посетио. Јастребов понекад износи веома оштре ставове према становништву са којим је долазио у контакт, при чему није штедео ниједну етничку групацију. Такви ставови су једним делом и одјек оријенталистичког доживљаја Балкана.

Поновно издавање дела „Подаци за историју Српске цркве и народа” и „Старе Србије и Албаније” свакако је важан подухват, који је допуњен преводом са руског језика дела „Обичаји и песме Срба у Турској” Ивана Јастребова, такође у издању Службеног гласника и редакцији Борисава Челиковића, чиме се заокружује стваралаштво овог све до недавно ипак занемареног истраживача прошлости Балкана.

Милош ТИМОТИЈЕВИЋ

**Велика источна криза и српско питање,
ур. Срђан Рудић,
Историјски институт, Београд 2019, 152 стр.**

Велика источна криза (1875–1878) представљала је важан историјски догађај у XIX веку, међународног карактера, проистекао из опште слабости Османске империје, којим је поновно отворено балканско питање. Сам почетак конфликта везује се за избијање устанка локалног становништва у Херцеговини незадовољног турском влашћу 9. јула 1875. године, који се веома брзо проширио широм Балканског полуострва, претећи да изазове сукоб европских размера. *Невесинска пушка* која је покренула лавину незадовољстава балканских народа, представљала је кључан моменат на који је српско национално питање чекало нешто више од седам деценија. На устанке у Босни и Херцеговини надовезао се Априлски устанак локалног становништва у околини Пловдива, затим рат Србије и Црне Горе против Турске (1876–1877), па рат Русије против Турске (1877–1878), у коме су поред Србије и Црне Горе учествовали и Румунија и новоформиран бугарски одреди. Ови догађаји нису били усамљени, већ су немири захватили и Стару Србију, Македонију, Албанију и Грчку. Велика источна криза завршена је на Берлинском мировном конгресу одржаном од 13. јуна до 13. јула 1878. године, када је под окриљем великих сила ревидиран Санстефански мировни уговор, а крајњи исход је Србији донео међународно правно признање независности и одређено територијално проширење.

Зборник радова *Велика источна криза и српско питање* чине осам прилога, аутора из Србије, Црне Горе и Русије. Теме су веома разноврсне и не ограничавају се искључиво на период Велике источне кризе.

Академик Михаило Војводић је у раду *О неким аспектима последица кризе 1875–1878. на Србију* анализирао правац српске спољне политике после Берлинског конгреса, која је након аустроугарске окупације Босне и Херцеговине била усмерена на простор Старе Србије и Македоније, где су се њени интереси сударили са бугарским. То се одразило на заоштравање односа са Бугарима, које је подржавала Русија. Тек након Анексионе кризе Русија мења своју спољну политику, напушта модел Санстефанског мировног уговора и ради на зближавању Срба и Бугара, што је резултирало склапањем српско-бугарског савеза 1912. године.

У раду *Криза пре кризе – Србија и велике силе 1870–1875. године* Сузана Рајић је представила међународне односе уочи избијања Велике источне

кризе, од француско-пруског рата до избијања устанка у Херцеговини, и место Србије у њима. Српски намесници нису напуштали активно вођење националне политике, али за то нису добијали подршку Русије, која се, уз посредовање Немачке, окренула споразумевању са Аустроугарском око поделе интересних сфера на Балкану, што је касније резултирало тајним договором у Рајхштату и Будимпештанским конвенцијама.

Владислав Јакимович Гросул, научни сарадник Института за руску историју Руске академије наука, у раду *Руско друштво и источна криза 70-их година XIX века* изложио је како су се руски револуционари, либерали и конзервативци односили према догађајима током Велике источне кризе. По избијању *Невесињске пушке* устаницима су први у помоћ притекли руски револуционари, док су либерали и конзервативци чекали прво реакцију званичне Русије. Убрзо након тога и они су одреаговали, организујући акције прикупљања и слања различите врсте помоћи на Балканско полуострво. Руско друштво веома се заинтересовало за судбину словенске браће, нарочито након Априлског устанка и избијања српско-турског рата. Прилози су се активно прикупљали широм Русије, а кулминација тога било је слање добровољаца.

Биљана Вучетић је у раду *Одјек Источне кризе у јавности Сједињених Држава (1876–1878)*, на основу података из америчке штампе, представила степен заинтересованости и обавештености америчког друштва за догађаје на Балкану од Априлског устанка и доласка Јулина Скајлера у Цариград до Берлинског мировног конгреса. Америчка влада и америчко јавно мњење, првенствено из економских разлога, били су добро обавештени о приликама у Европи, а информације којима су располагали добијали су од својих дипломатских представника у Европи и из британске штампе.

Жарко Лековић у раду *Стара Херцеговина од 1874. до 1878.* изложио је догађаје који су претходили избијању устанка у Херцеговини, доношење одлуке о подизању устанка 21. септембра 1874. године и покољ у Подгорици 19. октобра 1874. године, те на основу релевантне архивске грађе и штампе представио најважније токове Херцеговачког устанка у периоду од самог избијања па све до потписивања Берлинског мировног уговора.

Јелена Петровна Кудрјавцева из Института за руску историју Руске академије наука у раду *Гроф Игњатијев и закључивање Санстефанског уговора* представила је улогу руског посланика у Цариграду грофа Николаја Павловича Игњатијева у руској спољној политици током Велике источне кризе. Гроф Игњатијев као представник ратоборнице

струје залагао се за подршку националним покретима балканских народа, па чак веровао у стварање словенске федерације. Након што је руско-турски рат завршен миром у Једрену, уследило је потписивање Санстефанског мировног уговора, чији је творац био управо Игњатијев. Санстефански мировни уговор који је подразумевао стварање Велике Бугарске ревидиран је у Берлину, а прихватање услова Берлинског мировног уговора од стране Русије представљено је у руској штампи као издаја руских интереса и интереса Словенства уопште.

Јована Шаљић је у раду *Решавање статуса муслимана у Кнежевини Србији уочи и након Велике источне кризе* дала преглед односа српске власти према малобројној муслиманској заједници у Кнежевини Србији. Тај однос био је одређен Берлинским мировним уговором, којим се Србија обавезала на гарантовање положаја и заштиту верске мањине, али и њеним националним и културно-просветним интересима на простору Косовског вилајета и Босне и Херцеговине. Стога, после 1878. године, поред џамија које су постојале на шест локација, отворене су и три специјалне основне школе за школовање муслиманске деце. Истовремено, српска влада је помагала и исељавање муслимана, у чему су им сами муслимани помагали, не желећи даље да остану у *неверничкој Србији*.

Александар Растовић је у раду *Савремена тумачења Велике источне кризе и Берлинског конгреса у англосаксонској историографији* анализирао резултате домаће и стране историографије о Великој источној кризи и Берлинском мировном конгресу, и упозорио на тенденциозно и погрешно писање аутора англосаксонске историографије, попут Ноела Малкома, Роберта Дуње, Џастина Макартија, Миранде Викерс, Тима Цуде, Марка Мазовера, Дениса Хапчика и других.

Зборник радова *Велика источна криза и српско питање* представља значајан научни допринос истраживању националне историје у доба Велике источне кризе (1875–1878) и историји међународних односа уопште. Сви радови писани су на српском језику, а опремљени су апстрактном, кључним речима и резимеом на енглеском језику.

Јована БЛАЖИЋ ПЕЈИЋ

**Михаило Војводић, Србија и Турска 1878–1914. Политички односи,
„Филип Вишњић“, Београд 2019, 307 стр.**

Студијом *Србија и Турска : 1878–1914. : Политички односи* академик Михаило Војводић наставља свој предани рад на проучавању националне историје с краја XIX и на почетку XX века, као и спољне политике Србије и њеног односа према великим силама и суседним државама. Његову пажњу овом приликом заокупили су политички односи између Србије и Турске у периоду од Берлинског конгреса до догађаја уочи Првог светског рата, у чијем центру се налазила Стара Србија.

Садржај књиге аутор доноси на 307 страна и дели у пет поглавља, којима претходе *Предговор* (9–10) и *Увод* (11–17): *Стара Србија у центру односа између Србије и Турске* (19–77), *Заинтересованост Србије да у сопственом туркофилству види гаранције за успех своје политике према Турској* (78–130), *Међународна активност за реформисање система управе на турској европској територији у жижи односа између Србије и Турске* (131–182), *Србија према младотурском покрету и политичким превирањима у Турској* (183–248) и *Србија и Турска у оружаном балканском сукобу и у послератном процесу измирења* (249–305). Свако поглавље садржи више потпоглавља. На крају је дата и *Белешка о аутору* (306–307).

Дајући у *Уводу* кратак преглед дешавања на међународној сцени, као и у Турској, која су довела до разбуктавања ослободилачких тежњи српског народа и, после његовог вековног ропства, до стварања независне српске државе, аутор нас уводи у догађаје везане за Берлински конгрес, чије су одлуке одредиле међународни положај Србије, а у складу са њима и обавезе и активности Србије на спољном, али и на унутрашњем плану.

Првим поглављем обухваћен је период од Берлинског конгреса до догађаја уочи блискоисточне кризе. Професор Војводић истиче да је успех Србије на Берлинском конгресу био „помућен одлуком да Аустро-Угарска окупира Босну и Херцеговину“, према којој су „били окренути најважнији планови дотадашње спољне политике земље“. Та одлука, као и Тајна конвенција са Аустроугарском, којом се Србија обавезала да неће вршити никакав национални утицај у Босни и Херцеговини, преусмерили су спољнополитичку активност и планове Србије ка Старој Србији и Македонији. Иако је српски национални рад у овим крајевима постојао и пре Берлинског конгреса, тек од њега он постаје систематичан и плански. Професор Војводић наводи да су се на заштити српског народа и омогућавању његовог опстанка на овим просторима практично исцрпљивали сви дипломатски контакти званичне Србије.

У оквиру овог поглавља разматрају се најбитнија питања која је требало да Србија реши са Турском – питање граница, трговинског уговора, успостављања железничке везе и, нарочито, питање конзуларне конвенције. Значај конвенције професор Војводић објашњава чињеницом да је Србија желела да уз дозволу турских власти легално ради међу Србима у Турској – да оснива школе и цркве, шаље учитеље и свештенике, отвара књижаре, покреће листове, помаже да се поставе српске владике и то све под будним оком српских конзула. У вези с овим питањем, али и другим битним националним питањима, наглашава значај Стојана Новаковића и важност његовог постављења за посланика у Цариграду 1886. године.

Посебну пажњу професор Војводић посвећује најосетљивијем и најзначајнијем питању спољне политике Србије према Турској – заштити српског народа од сваковрсног насиља Албанаца, турских власти, фанда, мухацира. У оквиру овог проблема прати се и настајање, деловање и укидање Призренске лиге, као и рад бугарских егзархиста и настојање српске владе да се прошири свест код српског народа у Турској о сопственој етничкој и националној припадности. Аутор наглашава, да, поред свих напора, мирољубива, туркофилска политика српске владе није давала очекиване резултате када је у питању заштита српског народа од насиља.

У овом поглављу нашле су место и теме о стању и дешавањима у самој Србији, као што су промене у влади, које су доводиле до промена у вођењу спољне политике, рад на реорганизацији земље како би она могла да одговори новим задацима и слично.

Друго поглавље почиње догађајима везаним за блискоисточну кризу, као и за судбину Далеког истока и заоштравања међународних односа тим поводом. Званични Београд је настојао да ове догађаје искористи за испуњење неких од својих захтева. Професор Војводић истиче најважније задатке којима је Владан Ђорђевић намеравао да се бави као посланик у Цариграду – ратификација Српско-турске конзуларне конвенције, отварање српских школа у европској Турској, постављање Срба за митрополите у Скопљу и Призрену, царински савез између Турске и Србије и, нарочито оно о чему су Турци упорно избегавали да говоре – признавање српске народности у Турској. Предмет анализе овде су и значајни догађаји средином 1895, када су се готово истовремено десиле промене у врху власти у Турској, у којој је на место великог везира дошао Саид-паша, и у Србији, у којој је састав нове владе поверен Стојану Новаковићу. Професор Војводић наводи да су у Новаковићевом програму најважнији спољнополитички планови били да решава владичанско и

конзуларно питање и оба су успешно решена – на митрополитска места дошли су Срби, Дионисије у Призрену и Фирмилијан у Скопљу, а окончан је и дуг процес ратификације конзуларне конвенције. Значајна пажња поклања се погоршању положаја српског народа у европској Турској и константним насиљима над Србима, као и притиску који су српска влада и Стојан Новаковић вршили да се у Турској оснује комисија која би испитала злочине. Своје место у овом поглављу нашли су и догађаји у вези са Плавом књигом и Колашинском афером, као и информације о тајном дотурању оружја српском народу у европској Турској. Пажња се посвећује и економским питањима, пограничном промету, који је имао и политичку позадину, Тимочкој железници итд. Сагледава се и утицај међународних односа и догађања, као што су Критска криза и Грчко-турски рат, на питања која се тичу Србије и српског народа у европској Турској.

Трећим поглављем обухваћени су нереди које су изазивали Албанци у овом делу Турске током 1902. године, акције бугарских комита у Македонији, захтеви српске владе за спровођењем реформи због неподношљивог стања Срба у Косовском вилајету, као и реформски план Аустроугарске и Русије, али и антиреформски покрет Албанаца. Свестрано је сагледана криза у којој се нашла Србија 1902. године, потези које је вукао краљ тим поводом и реакције на њих у српској јавности. Посебан одељак посвећен је династичкој промени у Србији и Мајском преврату, који је, како се наводи, означио крај једног периода у спољној политици Србије, периода лутања између Русије и Аустроугарске, и довео до окретања ка Русији и њеним савезницима, до успостављања чвршћих односа Србије са балканским државама и био почетак вођења одлучније националне политике и појачане активности у Цариграду, која, нажалост, по речима аутора, није дала никакве резултате. У оквиру овог поглавља анализирани су бројни догађаји и односи у унутрашњости земље, у Старој Србији и Македонији и на међународној сцени, све до 1907. године.

Период од 1907. до 1911. обележен је Младотурском револуцијом, анексијом Босне и Херцеговине и њоме изазваним догађајима на међународној сцени. То су теме које се разматрају у оквиру четвртог поглавља. Посебно место и овде заузима опис стања у Старој Србији и Македонији у наведеном периоду, као и настојања српске владе да се побољша положај тамошњих Срба, али и критике изнете у српској Народној скупштини на рачун политике српске владе и стања у европској Турској. Аутор скреће пажњу на то да су неки политичари указивали на претераност у погледу мирољубиве политике. Било је и сагласности, и

то, по речима професора Војводића, највише у вези са потребом успостављања добрих односа са балканским народима. Поглавље се заокружује изношењем догађаја у вези са посетом султана Старој Србији јуна 1911, која, по ауторовим речима, није имала позитивних резултата и претила је да створи још већи јаз између хришћана и муслимана.

Пето поглавље почиње анализом догађаја уочи балканских ратова – указује се на помирљиво држање турских власти како би се ублажила „кретања међу Албанцима“, на догађаје који су водили у турско-италијански сукоб, на српско-бугарске преговоре о савезу, на предлоге појединих српских дипломата за такве споразуме са Турском, на парламентарну кризу у Турској, албански оружани покрет 1912, који је представљао претњу за стварање покрета ширих размера против турских власти у Косовском вилајету. Аутор истиче да је на Косову и Метохији владала анархија, да су албански главари преузели власт, да су се српско-турски односи константно погоршавали, да су у Србији одржавани антитурски протести, а да је међу политичарима и угледним личностима у Србији, али и у другим балканским земљама, преовладала идеја о балканском савезу, као путу да се оконча криза у европској Турској. Рат је постао извештан. Почео је октобра 1912. и био је, по речима аутора, једино неупотребљено средство да се реши проблем српског народа у Турској. У овом, последњем, поглављу представљене су и мировна конференција зараћених страна, као и конференције амбасадора великих сила у Лондону и, најзад, српско-турски преговори о обнављању дипломатских односа, као и о остваривању разних видова сарадње. Професор Војводић, на крају, говори о догађајима који су уследили и нагостили Први светски рат, о незваничним изјавама да ће Турска остати неутрална, али и о општој мобилизацији коју је Турска, ипак, наредила.

Ауторово свестрано сагледавање континуираног односа двеју држава, нарочито посматраног кроз призму положаја српског народа у Старој Србији и у Македонији, омогућило је његово вишедеценијско проучавање српске дипломатске грађе, која је, за период 1903–1914, сабрана и објављена у 42 књиге. Значајан допринос овом прегалачком раду дао је и професор Војводић, сакупивши грађу и приредивши документа за 11 књига. Важан извор за рад на овој монографији представљали су и, у Истанбулу објављени, турски дипломатски документи који се тичу односа Турске према делу њених европских територија у проучаваном периоду. Ова грађа је, по речима аутора, показала да је „положај српског народа на турској европској територији практично испуњавао политичке односе између Србије и Турске после 1878. године“, што је аутор и приказао кроз садржај књиге.

Посебна вредност ове студије јесте и то што је на релативно малом простору, на начин приступачан и читљив и ширем кругу читалаца, описан и свеобухватно анализиран изразито турбулентан период српске националне историје, посматран у широком контексту сложених међународних односа, интереса великих сила и суседних балканских држава, за шта је било потребно велико знање, искуство и моћ синтезе. Одсуство детаљнијег навођења извора и литературе указује на то да је књига намењена првенствено широј културној јавности и читалачкој публици уопште, што је, нарочито у овим временима, веома значајно и потребно, посебно из пера овако компетентног аутора.

Милун СТИЈОВИЋ

***Посланство Краљевине Србије у Паризу. Том I, 1879–1885;
Том II, 1886–1893,
приредили Мирослав Перишић, Светозар Рајак и Дејан Ристић,
Архив Србије, Београд 2019, 582; 506 стр.***

Едицији „Историја српске дипломатије. Документа“, Архив Србије је у 2019. години придодао и осму књигу (за сада је објављено два тома) из фонда Посланство Краљевине Србије у Паризу (1879–1918).

Поред предговора на српском и француском, први том књиге садржи документа из периода од јануара 1880. до децембра 1885. године, кратак опис сваког документа на француском језику, илустрације и именски регистар. Други том обухвата документа од почетка јануара 1886. до средине децембра 1893. године, кратак опис сваког документа на француском језику, илустрације и именски регистар.

Српско кнежевско, а потом краљевско посланство са седиштем у Паризу, отпочело је са радом почетком 1880. године. За првог српског изванредног и опуномоћеног представника у граду светлости именован је, сасвим природно, некадашњи први српски питомац на студијама у иностранству, врсни познавалац француског језика и доказани државник и дипломата Јован Мариновић. Он је, у почетку, обављао и дужност сталног представника Кнежевине Србије у Лондону. Најстарији сачувани документ из дипломатског представништва у Паризу је Мариновићев извештај тадашњем министру иностраних дела Јовану Ристићу од 31.

јануара/12. фебруара 1880. године у вези са предајом акредитива председнику француске владе Шарлу де Фресинеу. Почетни кораци првог српског дипломатског представника у француској престоници имали су као основни циљ детаљније и непосредније упознавање са стратешким ставовима ове велике западне силе према Балкану, а посебно према младој српској држави. У својим сталним контактима са представницима политичке и интелектуалне елите и члановима дипломатског кора, Мариновић је истовремено покушавао да придобије наклоност за своју земљу. Главни напори српске спољне политике били су усмерени у правцу заокруживања државне независности стечене на Берлинском конгресу 1878. године.

Током првих година по оснивању посланства Кнежевине у Паризу, посебно важне теме у француско-српским односима биле су испуњење међународне обавезе званичног Београда да изгради железничку линију Београд–Ниш–Врање и пуноправно учешће Србије у раду наступајуће Дунавске конференције. Одржавајући блиске контакте са представницима француских политичких и интелектуалних кругова и члановима делегација великих сила у француској престоници, Јован Мариновић је, с тим у вези, развио живу дипломатску активност. У циљу испуњења одредби Берлинског конгреса, српски посланик је радио на јачању државних капацитета Кнежевине и њеног међународног угледа. Истовремено, он је марљиво прикупљао обавештења о реакцијама званичног Париза на догађаје на Балканском полуострву и у Србији. Иако је био на дужности у Француској, Мариновић је узео учешћа у преговорима око постизања Трговинског споразума између Кнежевине и Аустроугарске (закључен 1881, ратификован 1882. године) и настојао да пуномоћници европских сила акредитовани у Београду што пре добију статус опуномоћених министара. Ово се пре свега односило на француске дипломатске представнике.

Још током 1880. године у списима српског посланства у Паризу спомиње се тема уздизања Кнежевине Србије у ранг краљевине. Настојања посланика Мариновића била су усмерена на придобијање наклоности француских званичника за ову идеју кнеза Милана. Поједини високи представници Француске и других европских сила у граду светлости скретали су пажњу да не постоје ни историјски нити било који други услови да Србија буде проглашена за краљевину. На крају, сматрајући да је овај чин био мотивисан унутрашњополитичким потребама, званични Париз је поздравео одлуку владе у Београду.

На простору где се укрштају интереси великих сила – Аустроугарске, Османског царства и Русије, Србија Милана и Александра Обреновића

покушавала је да учврсти своју међународну позицију и ојача своје државне, политичке и привредне капацитете. Уз бројне унутрашње тешкоће и спољнополитичке изазове Кнежевина, а потом Краљевина, тежила је убрзаној европеизацији и модернизацији. У овим околностима, било је од не мале важности што је Османско царство, као некадашњи сизерен Кнежевине, напустивши највећи део својих европских области, и даље за значајне спољнополитичке, геостратешке и економске партнере имало западне силе, Француску и Велику Британију. Због етничке, верске и културне разноликости Балкана које су најчешћи узрок оружаних сукоба, званични Париз је сматрао да се ово трусно подручје може држати под контролом само онемогућавањем акционе политике балканских народа чија би последица били нови ратови. Француски и британски државници онога доба на сличан начин су сагледавали прилике на Балканском полуострву. Њихов став је био да су територијалне промене у Османском царству, настале као последица ратова, користиле пре свега Русији и Аустроугарској, а биле штетне по Цариград и интересе и независност народа чије су државе створене на развалинама Турске. Неслога између ових народа довешће неизбежно до интервенције великих сила, а коначна одлука о статусу спорних области биће донета у корист тих сила а не у интересу балканских народа. Стога је за Порту најмање штетно, а за заинтересоване народе најкорисније било да се о подели територија међусобно споразумеју на основу начела народности.

Забуну и узнемиреност у Паризу додатно су уносиле размирице између чланова династије Обреновића, краљева Милана и Александра и краљице Наталије. Разводом краља и краљице 1888. године дугогодишњи лоши односи у владарској породици приближили су се свом врхунцу. Криза која је овим догађајем изазвана у самој Краљевини одјекнула је и у високим политичким круговима и штампи водећих европских држава. Наставак те кризе било је прогонство краљице Наталије из Србије три године касније. Овај буран догађај који је потресао јавност у Краљевини, заинтригирао је и публику у Француској. Опредељење краља Александра, Министарског савета и Народне скупштине да донесу акт којим је краљица протерана из земље, изазвао је узнемирење дела српске и неразумевање од стране дела европске јавности. Интересовање француског јавног мњења нарочито је привукла Наталијина одлука да јавно изрази незадовољство исходом свога брака са краљем Миланом Обреновићем. Непријатна дешавања на српском двору праћена су у Паризу посредством опширних текстова у водећим дневним листовима и магацинима.

Одлука краља Милана да због нерешених територијалних питања уђе у оружани сукоб са суседном Бугарском 1885. године изазвала је критике француске владе. Недовољно упозната са супротстављеним интересима две балканске државе, Француска је заузела резервисан став. Она је била спремна да учествује у раду међународне конференције и помогне да сукоб буде што пре решен, али је одлуку препуштала заинтересованим силама Русији, Аустроугарској и Немачкој. Рат две јужнословенске државе завршио се не само потпуним војним поразом Србије већ и опадањем њеног међународног угледа. Нажалост, услед каснијих бројних политичких криза и нестабилности у земљи, што је кулминирало убиством брачног пара Обреновић 1903. године, међународне позиције Краљевине су додатно ослабиле.

После краткотрајне паузе и стабилизације политичких прилика у Србији почетком деведесетих, догађаји у Београду су поново доспели у фокус француске дипломатије са захуктавањем политичке и друштвене кризе у другој половини деведесетих година и почетком 19. века. Због недовољног разумевања за бурна политичка и династичка дешавања у Београду, званични Париз је заузео уздржан став. Учесталост и карактер тих догађаја, као и недовољна спремност Александра Обреновића и припадника српске политичке класе да у својој земљи учврсте демократски поредак створили су код француских државника утисак о недовољно стабилној и непоузданој балканској краљевини. С друге стране, склапање француско-руског савеза 1894. године, допринело је повећању економских интересовања Француске на Балкану, уз све осетније присуство француских пословних људи у Србији. На основу грађе посланства Краљевине Србије у Паризу, може се извести закључак да су, за разлику од истакнутих француских интелектуалаца који су гајили отворене симпатије према нашој земљи, припадници тамошње политичке елите били према њој знатно уздржанији и опрезнији.

Урош ТАТИЋ

Љиљана Чолић,
„Цариградски гласник“ – светилник српства у вековној тами,
Завод за уџбенике, Београд 2018, 443 стр.

„Како писати путопис ходећи кроз часопис? Сваки путописац бирао би друге стазе – јединственог пута нема“, записала је у *Речи на крају* Љиљана

Чолић, ауторка драгоцене монографије посвећене часопису *Цариградски гласник*, својеврсном „органу отоманских Срба“, тј. Срба који су крајем 19. и почетком 20. века живели у границама Османске империје. Ова капитална књига доноси брижљиво прикупљен, зналачки и с љубављу одабран, надасве акрибично обрађен материјал који је из недеље у недељу пунио ступце *Гласника*, ширећи међу Србима просвећеност и културу, негујући српске духовне вредности и националне идеале. Љиљана Чолић је пред собом имала веома изазован, готово несавладив задатак – да од више од педесет хиљада написа на обиље тема одабере оне који су аутентичан „светилник српства“, који на најбољи начин сведоче о кризи за свеукупно стање српског народа и које ваља и данас читати.

Неки чланци објављени у *Цариградском гласнику* делом су коришћени у науци, у радовима Петра Митропана, Владимира Бована, Драгане Стојановић Новичић, Владана Виријевића. Ипак, монографија Љиљане Чолић први је свеобухватни преглед овог богатог новинског и књижевног корпуса који је и даље у многим аспектима изазован, занимљив и актуалан.

Цариградски гласник био је приватни недељник који је излазио у Истанбулу од 1895. до 1909. године. Његови власници били су Никодим Савић (1895–1897, од броја 1 до бр. 15), Коста Групчевић (од броја 15 1897. до броја 33 1909) и Темко Поповић (од броја 33 1909. године). За четрнаест година излажења променило се више уредника, међу којима су поменути Никодим Савић, Коста Групчевић и Темко Поповић, али и Сава Аврамовић, Светолик Јакшић, Стојан Капетановић и други, с тим што су основна концепција листа и његова мисија остајале непромењене – а то је очување и развој српске духовности, просвете и остваривање националних циљева српског народа у целини. Покретање оваквог листа и његова уредничка политика надахнути су идејама Стојана Новаковића, српског посланика у Цариграду, који се залагао, како наводи Чолић, за „легалне методе просветне и културне политике“. У *Цариградском гласнику* доношени су прилози великог броја сарадника, али су преношени и чланци из стране штампе. Од самога почетка Краљевина Србија је помагала дистрибуцију и обавезивала све који примају државне припадности на претплату, будући да није била у прилици да на друге начине, пре свега финансијски, помогне *Цариградски гласник*.

Овај лист излазио је у доба владавине султана Абдулхамида II (1876–1909), у време султанског деспотизма и цензуре. „Ми благодаримо поштованоме цензору нашег листа, господину Али Фехми ефендији који наш лист већ десет година савесно и пажљиво цензурише“, написало је уредништво поводом десетогодишњице излажења *Цариградског гласника*.

То речито говори о приликама које нису биле наклоњене критици или позивима на промену поретка или ослобођење делова српског народа који се још налазио под турском влашћу. Стога је концепција листа била таква да се о политици писало онолико колико је то било од „насушне потребе“ за читаоце, при чему се водило рачуна о тренутно добрим политичким односима између државе Србије као матице и Османског царства као легитимне „отаџбине“, како се то неретко у листу среће.

Монографија је подељена на четири велика поглавља – *О листу, Духовност, Просвета и Национална политика*, у оквиру којих су издвојене посебне теме. У првом поглављу приказана је уређивачка политика и осветљене личности Никодима Савића и Косте Групчевића благодарећи чијем ентузијазму је *Цариградски гласник* континуирано излазио. Поглавље *Духовност* доноси преглед и анализу написа посвећених православној вери, светковинама, српским црквама и манастирима, свештенству и монаштву. На страницама листа објављено је између осталог обиље извештаја о савинданским светковинама које су биле „жива манифестација“ егзистенције српског народа у османској држави. Осим тога, „Цариградски гласник“ је на себе преузео улогу и вероучитеља и проповедника и духовника“, пише Љиљана Чолић, те је простор уступао бројним теолозима и духовницима који су писали о различитим питањима религије.

Просвета је била стална тема *Цариградског гласника* будући да је читава мисија листа била усмерена ка просвећивању српског народа. Ауторка истиче да „дивљење изазива не само продубљеност промишљања просветних потреба и прилика, што говори о јасној свести о посебном националном значају образовања, већ и дубока свест о потреби обједињености српског духовног и образовног простора“. Осим тога, готово сви одабрани текстови одишу искреном тежњом да српски народ уђе у ред народа развијене културе и свешћу да је култура оно што га чини великим. О квалитету *Цариградског гласника* и утемељености уређивачке политике сведочи и серијал *Грађа за историју српских школа у Отманској царевини* која нуди прегршт података и сазнања чувајући успомену на многе просветитеље и учитеље српског народа, попут учитељице из Пећи Катарине Симић. Будући да је „једна од значајних одлика Цариградског гласника“ континуитет праћења проблематике“, како примећује ауторка, српским школама на територији Османског царства поклањала се и више него дужна пажња. Читалац ће наићи на написе о Српској гимназији у Солуну, Призренској Богословско-учитељској школи, статистичке податке о броју ученика и ученица и другом.

Пишући о учитељима, анонимни аутор *Цариградског гласника* истиче њихову важност као „вртлара у врту у коме треба оплемењивати најлепше и најнежније цвеће“, којима просвећени народи поклањају заслужену пажњу и материјално их обезбеђују. И ову проблематику Љиљана Чолић илуструје занимљивим и надахнутим написима аутора листа. Нашој пажњи није промакла сасвим јасно исказана свест уредништва листа о потреби прилагођавања наставних садржаја реалним друштвеним потребама. С тим у вези, истиче се нужност учења турског језика, а трезвени и рационални разлози наведени у чланку о том питању из 1902. године важе и данас: „Ми треба овај језик да изучавамо у потпуности и с чисто научних интереса. Турска повесничка и земљописна књижевност од великог је интереса за српску земљописну и повесничку књижевност. Срамота је, ради тих потреба, да ми који смо веза између истока и запада, за научне потребе наше тражимо помоћ за ствари из турске књижевности са запада, из књижевности које немају никакве тешње везе са турском књижевности. Напротив, западњаци треба да се за такве ствари захтевима обраћају српској књижевности, а то ће бити само онда када наши млади људи буду сасвим озбиљно изучавали турски језик.“

Ауторка је највише простора посветила чланцима о националној политици, који су ионако били најзаступљенији у листу. С правом је учила да је „Цариградски гласник неговао свесрпски приступ без и најмање примесе регионализма“, што је, рекли бисмо, његов највећи квалитет. У оквиру тог поглавља посебно су издвојени текстови о Србији и Црној Гори, спољној политици Србије, Србији и Турској, анексији Босне и Херцеговине, Србима у Хрватској, Славонији, Војводини и Далмацији. На крају је дат осврт на дипломатску мисију Стојана Новаковића у Цариграду, који је уједно и идејни покретач и политички покровитељ *Цариградског гласника*. Ако би се могао извести најмањи заједнички садржалац ових написа објављених у *Цариградском гласнику*, онда би то била одмереност у приступу, труд да се реално сагледају политичке и друштвене прилике и да се ничим не помути политичка позиција Србије и Црне Горе као независних држава. Осим тога, лист је доносио портрете знаменитих Срба – од Св. Саве, преко Петра Петровића Његоша до Симе Андрејевића Игуманова, Михајла Пупина и Николе Тесле, али и Српкиња на прелому векова, попут знамените Савке Суботић. На тај начин *Цариградски гласник* је био не само гласило Срба у Османској царевини и тумач њихових тежњи и потреба, већ својеврсно огледало српског националног бића. Као што се залагао за учење турског језика из „научног интереса“, тако се лист супротставио покушајима

младотурских власти да се уведе „једнообразна настава“, тј. настава на турском језику, што су немуслиманске заједнице протумачиле као „потурчивање немуслимана“. И то је пример одмерености и здравих светоназора на којима је почивао *Цариградски гласник*.

Пишући ову монографију, Љиљана Чолић се определила за наративни приступ, дозвољавајући написима из *Гласника* да сами посведоче о „дугогодишњој националној бризи“, при чему је своје коментаре и анализе поткрепљивала резултатима историографије онде где је за тим осећала потребу, иако, како је сама нагласила, „трагање за историјском истином“ није био њен примарни циљ, већ жеља да овај садржајем и значењем богат материјал буде извор „о посебној категорији српске националне елите која је на прелому XIX и XX века будно и пожртвовано бринула о своме роду на свим континентима света, заборављајући често своју сопствену поданичку муку.“

Захваљујући монографији *Цариградски гласник – светилник српства у вековној тами* Љиљане Чолић, истраживачи и читаоци имају прилику да се увере у високе моралне и интелектуалне вредности које је овај лист гајио, у лепоту и однегованост српског језика којим су прилози у њему писани, у пожртвованост и самопрегор једне генерације Срба која је на страницама ових новина указивала на националне циљеве и за њих се предано борила.

Као што су често анонимни аутори овог гласила с нескривеном љубављу писали о потребама, невољама, радостима, надањима, великанима свога рода, тако је и Љиљана Чолић, вођена истом таквом љубављу према свом народу, његовој вери и култури, створила дело на трагу најлепше српске прозне традиције.

Мирјана МАРИНКОВИЋ

Весна Зарковић,
Косово и Метохија у политици великих сила 1896–1908,
Институт за српску културу, Лепосавић 2019, 398 стр.

Монографија *Косово и Метохија у политици великих сила 1896–1908*. Весне Зарковић представља донекле измењен текст докторске дисертације одбрањене 2014. године на одељењу за историју Филозофског

факултета у Бањалуци. Ауторка је исцрпно представила однос кључних европских сила према проблематици Косова и Метохије с краја 19. и почетка 20. века, прецизније, од избијања Критске кризе и рата 1896–1897. године, закључно са Младотурском револуцијом и Анексионом кризом 1908. године. Разматрање косовско-метохијске проблематике започето је Берлинским конгресом 1878. и формирањем Призренске лиге чије су вође и актери желели да албанско питање интернационализују на самом Конгресу, што им није пошло за руком. Међутим, дух и идеологија Лиге чији је циљ био стварање јединственог албанског национално-територијалног корпуса који би се састојао из Битољског, Косовског, Скадарског и Јањинског вилајета, односно настанак тзв. Велике Албаније, висе као Дамоклов мач већ више од сто четрдесет година. Подсетимо, Албанска лига се заснивала на два идејна постулата: панилиризму и панисламизму. Лига као инструмент у реализацији албанског националног програма није била аутохтоног карактера већ се налазила у служби остваривања интереса Османског царства, односно очувања њеног интегритета и власти на Балкану, али је била и важан елемент у реализацији стратешких циљева великих европских сила, пре свега Аустроугарске и Велике Британије на Балкану. Лига је, како је академик Димитрије Богдановић луцидно приметио, представљала један од облика манипулације Албанаца у вођењу балканске политике великих сила у предвечерје Берлинског конгреса.

Колегиница Зарковић је на страницама своје књиге изнела занимљиву тезу да су сукоби народа који су живели на простору Косова и Метохије били мање бурни од расправа и спорења оних великих европских сила које су одувек биле заинтересоване за то турско подручје, при чему су их увек водили сопствени, лични интереси и територијалне аспирације. Наравно, интереси европских сила за Косово и Метохију нису били истоветни, при чему су највећу заинтересованост показали Аустроугарска и Русија, али и Италија и Велика Британија.

У књизи је дат користан преглед прилика на Косову и Метохији, односно Косовском вилајету од Берлинског конгреса до Анексионе кризе, и истакнут тежак положај тамошњег српског становништва, при чему је с правом уочено да је основни проблем Османског царства тога времена било нерешено национално питање, што је генерисало поред критског још и јерменско и македонско питање.

Стање у Косовском вилајету и уопште у Старој Србији постало је несносно по Србе након завршетка грчко-турског рата 1897. године, и све више је попримало размере свеопште анархије. Тако је, на пример, у

првој половини 1898. године српски конзул у Приштини Тодор Станковић забележио чак четиристо примера насиља Албанаца над Србима, а Стојан Новаковић, у то време посланик Србије у Цариграду, у својој дипломатској ноти поименично навео деведесет један случај насиља према српском становништву. Само током марта 1899. године из долине Ибра на просторе Краљевине Србије пребегло је око двеста лица, док је по подацима српске владе од формирања вилајета до 1899. године у Србију избегло чак шездесет хиљада људи.

Стање српског становништва на простору Косовског вилајета и Старе Србије се и почетком 20. века све више погоршавало. Злочини су вршени у Гњиланској и Приштинској нахији, Вучитрну, док је најтеже било Србима у Пећкој нахији. Срби у Призрену нису смели да излазе из својих кућа у град. Старом Србијом се раширило безвлашће. Ситуација се привремено смирила у касну јесен 1900, али се нови талас насиља наставио и током 1901. године. Један од најтежих инцидената Албанаца над Србима десио се на подручју Ибарског Колашина у такозваној Колашинској афери, то јест великом погрому Срба. Колашинска афера је по тврђењу Јована Јовановића Пижона, шефа конзуларног одељења МИД-а, које је изнео у Извештају о односу Србије према реформској акцији у Косовском вилајету 1904. године за последицу имала миграцију српског становништва великих размера са тих простора. Ипак, треба напоменути да је један од резултата Колашинске афере био и отварање руског конзулата у Митровици, преко кога је требало осматрати однос Аустроугарске према албанском националном покрету и штитити Србе у том крају.

Што се тиче положаја Срба у Косовском вилајету, за њих је нарочито погубна била 1906. година. У контексту албанских злочина на тим просторима, занимљив је податак који је Едвард Греј изнео на седници Доњег дома британског парламента 24. октобра 1906, према коме је током девет месеци те године на територији Косовског вилајета забележено сто осамдесет осам случајева насилне смрти. Такође, изузетно је била тешка и 1907. година. Милан Ракић, српски вице-конзул у Приштини, марта те године послао је списак са именима осамнаест Срба које су убили Албанци у Косовском вилајету од почетка јула до краја децембра 1906. Ништа лакше за српско становништво Косовског вилајета, али и Старе Србије у целини, нису биле ни 1908. и 1909. година.

Књига садржи шест глава (Стара Србија крајем XIX века; Косово и Метохија у обновљеној источној кризи крајем XIX века и велике силе; Критско пројектовање реформи 1902–1903. године; Реформна активност

великих сила 1903–1905. године и арбанашки немири; Антиреформни покрет у појачаној активности великих сила), и закључак.

Четврта глава ове монографије у којој ауторка разматра турски отпор извршењу реформи у европским деловима Османског царства које су предлагале велике силе у периоду између 1905. и 1908. представља по нашем мишљењу њен кључни део. Турски отпор реформама трајао је све до избијања Младотурске револуције која је побудила лажну наду хришћанским поданицима царства да ће нове власти учинити било шта како би се њихов тежак положај поправио. Овде завређује пажњу и закључак колегинице Зарковић да су Критска криза и рат оставили тешке последице по тамошње српско становништво јер се сав бес Албанаца који су учествовали у Критском рату на страни Турака искалио на Србима са Косова и Метохије, што је кулминирало 1898. и 1899. године. Уједно, Албанци су постали и ударна песница антиреформског покрета у Османском царству. Према колегиници Зарковић највећи уплив од стране великих сила на догађања на Косову и Метохији су имале Аустроугарска и Русија, а циљ великих сила да изврше реформе у царству је пропао јер је свака од њих имала своје посебне интересе и претензије, при чему национално питање није решено већ се након тога додатно искомпликовало.

У методолошком смислу ауторка се придржавала хронолошко-тематског принципа, при чему је значајан податак о консултовању великог броја необјављених извора из Архива Србије (Политичко и Политичко-просветно одељење МИД-а, фонд Владана Ђорђевића), и Архива Југославије (фонд Јована Јовановића Пижона), двадесет седам објављених извора, као и сто двадесет библиографских јединица литературе. Књига је писана занимљивим језиком и завређује пажњу како стручне јавности тако и најшире читалачке публике.

Александар РАСТОВИЋ

Урош Шешум,
Српска четничка акција (1897–1908),
Матица српска, Нови Сад 2019, 416 стр.

Монографија *Српска четничка акција (1897–1908)* посвећена је настанку српске четничке организације на простору Старе Србије крајем

19. и почетком 20. века. Феномен четништва једно је од чешће истраживаних питања у домаћој историографији. Шире посматрано, реч је о радикализацији политичких борби на простору јужног Балкана, као и о феномену асиметричног, специјалног рата, као новом облику отпора древној Турској царевини. Монографија тумачи читав низ сложених питања везаних за настанак српског четничког покрета, његових носилаца и организатора.

Централна тема монографије је паралелан, готово истовремен развој два процеса, кључна за даљи развој српске четничке акције. Најпре, појава одлучних и довитљивих појединаца унутар самог врха четничког покрета, људи са терена, способних да своју енергију ставе у службу самог покрета. Многи од њих касније су постали прослављене четничке војводе, попут Ђорђа Скопљанчета, Јована Довезенског, Саватија Милошевића и многих других, мање познатих личности. Њихов рад на стварању језгара просрпски настројених енклава и територија биће од нарочитог значаја за развој самог покрета. Истовремено, јавља се читава генерација делатника, чиновника и дипломата, попут Михаила Ристића, Богдана Раденковића, Светислава Симића и других, чији је допринос јачању српске националне идеје био кључан за настанак српске четничке акције. Многи учитељи, свештеници, дипломате и полицијски чиновници чинили су невидљиву мрежу уз чију помоћ је постепено јачао четнички покрет. Коначно, феномен четништва убрзо је привукао и пажњу новинара, који су величали хероизам и склоност ка саможртвовању четничких војвода. Ти написи фанатизовали су и одушевљавали омладину, која масовно прихвата четничку идеологију током првих деценија 20. века.

Слојевито конципирана структура рада омогућила је аутору да прикаже постепен развој српског четништва, његове успоне и падове, тачније, како је за свега десет година, од спорадичне и конспиративне делатности ретких појединаца и приватне иницијативе четничка акција прерасла у добро организовану и функционалну организацију српских герилаца. Институцију која је уз прикривену али снажну логистичку и новчану подршку државних кругова прерасла у утицајну политичку творевину на граници илегалног и полузваничног. Од скромних почетака и личне акције конспиративних група, четнички покрет постепено је снажио, прихватањем нових начина борбе и постепеним преузимањем територија на које је званична српска политика претендовала.

Такође је врло драгоцено расветљавање делатности појединих дипломатских чиновника, који су из сенке утицали на снажење читавог четничког покрета. Један од њих био је Светислав Симић, чија је идеја

била да путем преговора са појединим фракцијама Унутрашње македонске револуционарне организације Србима јужно од Шар-планине омогући изградњу сигурног „револуционарног забрана“. Та Симићева идеја била је основ и за будућу поделу сфера, која ће постепено довести до српско-бугарског савеза (148–149, 242–245). Анализа тих компликованих процеса, као и објашњавање конкретних последица четничких активности на терену, значајан је домет ове монографије.

Једно од кључних питања, осим тумачења различитих, често и противречних односа између званичних политичких фактора и самих извршилаца налога на терену, било је откривање постојања читавог низа конкретних потешкоћа везаних за четничку акцију. Од неопаженог преласка српско-турске границе и узастопних покушаја налажења нових упоришта на левој обали Вардара, до припреме сигурних канала и самих техника преноса оружја, неопходног ради организовања успешног отпора у Старој Србији. Од ослањања на технику герилског четовања и повремених хајдучких упада, до прерастања четничког покрета у типичне облике специјалног рата. Монографија открива како је четништво постепено постало посебан вид војевања, уз обилато коришћење метода психолошког рата, застрашивање и (уколико је потребно) ликвидацију виђенијих противника. Једна од „тајни“ успеха саме четничке организације на терену било је наоружавање и организовање сеоске милиције, која је у случају потребе могла да прискочи у помоћ самим четама (167).

Монографија открива и многе унутрашње слабости четништва, настале услед отпора и недисциплине унутар компликоване организационе структуре самог покрета. Многи неуспеси током 1904. и 1905, сведоче о мукотрпним почецима, услед којих се читава идеја четничке акције годинама налазила у кризи. Током 1907. и 1908. године неслагања између Централног одбора српске четничке организације и званичника Министарства иностраних дела била су на врхунцу. Тек пошто су разрешени бројни сукоби унутар самог четничког покрета и осигурано његово финансирање, криза је отклоњена. Друга унутрашња слабост српског четништва, која се показала као хронична, лежала је у раздорима изазваним личним сујетама појединих четничких војвода. Радило се о појавама које су не једном изазивале озбиљне кризе и доводиле до неуспеха на терену, чак и до погибија читавих четничких одреда.

У монографији проналазимо који су то политички мотиви стајали иза намере самих званичника да организују српске чете, уз чињеницу да су, сем службених фактора унутар Министарства иностраних дела и

Министарства финансија, и многи полицијски званичници (попут окружног начелника београдског и врањског) имали посла са контролом и организовањем српских чета јужно од Врања. Посебно су корисни подаци који упућују на везе између српских дипломатских кругова и војних фактора, са читавим нараштајем немирних и на акцију спремних младића, који чине језгро самих четничких одреда. Аутор је указао и на постепену милитаризацију самог четничког покрета, све чешћим укључивањем активних официра у рад четничке организације. Већ крајем 1905. и почетком 1906. приметно је увећан број официра-завереника, као и људи непосредно одговорних за ликвидацију последњих Обреновића, у сам врх четничке организације на терену (201).

Изношењем обиља података монографија демистификује ранију историографску традицију која је говорила о наводном самониклом и аутохтоном пореклу српских чета у Старој Србији. Аутор је, захваљујући анализи мноштва досад непознатих чињеница, доказао да би без обилате новчане помоћи и без заштите самих званичника, многе од тих чета биле постепено уништене. Последње главе посвећене су успесима четничке акције у заузимању стратешки важних тачака на простору источно од реке Вардар, које су учврстиле позиције четничке организације после готово пет година неравноправне борбе. Средином 1908, у време Младотурске револуције, уследило је и наређење о распуштању свих четничких одреда у Србији (355–361).

Монографија је заснована на мноштву најразличитијих извора, од непоузданих личних успомена, преко кратких али драгоцених финансијских извештаја и признаница, до шифрованих дипломатских депеша које реконструишу саме почетке четничке акције. Богат илустративни материјал, као и мапе спорних области и територија, на којима је деловала српска четничка организација (244, 354), допуњене су мноштвом фотографија актера самих догађаја. Ликови прослављених војвода, али и сасвим непознатих четника, позирају до зуба наоружани и опасани реденицима, одевени у шаролику народну ношњу.

Владимир ЈОВАНОВИЋ

**Слике са балканског ратишта.
Ратни дневник чешког официера Хинека Долежала,
приредио и уводну студију написао Вацлав Штепанек,
Међуопштински историјски архив Чачак, Чачак 2019, 170 стр.
+ 6 војних карата**

Истакнути чешки историчар, слависта и балканолог Вацлав Штепанек (Václav Štěpánek), добро познат и у нашим научним круговима, приредио је у години свог животног јубилеја специфичан ратни дневник једног припадника војске Аустроугарске монархије из Првог светског рата, који је објавио Међуопштински историјски архив у Чачку. Реч је о избору фотографија из заоставштине (албума) официера чешке народности Хинека – Игнаца Долежала (Хушек Долежал, 1880–1938; у оновременим аустријским војним шематизмима именује се и као: Игнас), који је, као професионално војно лице рачуноводствене струке, био у саставу аустроугарских јединица на балканском ратишту 1914–1918. године. Међутим, ово издање је својим садржајем – богатством изложеног материјала, историографских анализа и коментара – много више од уобичајеног фото-документационог извора о збивањима током Првог светског рата.

В. Штепанек је из Долежалове заоставштине од преко 300 фотографија издвојио упечатљиве 172 фотографије (уз два цртежа), које чине средишњи део овог издања. Томе претходи веома разуђена студија В. Штепанека „Балканско ратиште, чешки добровољци и ц.к. официр Хушек Долежал“ (стр. 9–38).

У Уводу (стр. 9–12) ове студије В. Штепанек наглашава да се Први светски рат може проучавати не само са гледишта тзв. „велике историје“ већ и из угла тзв. „мале историје“, која „великој историји“ даје „један људски оквир“, а истовремено подсећа на то „које су све последице одређених стратешких одлука – ратна свакодневица, прљавштина, глад и патња на фронту, тешкоће у позадини“. Својеврсна сведочанства о тој перспективи ратних збивања пружају симултано настали дневници учесника тих збивања, који доносе више аутентичности од послератних мемоара. В. Штепанек наглашава да таквој врсти извора припада фотографски дневник Хинека Долежала, који му је „пре извесног времена“ ставио на увид Долежалов унук Алеш Махал (Aleš Machál, 1952). За Долежала В. Штепанек наглашава да је, као штабни официр у разним јединицама 19. корпуса аустроугарске војске, на пословима

рачуноводства и ликвидатуре, имао обавезу да фотографски документује и финансијски надокнађује штету цивилима начињену од војске (на пример приликом принудног откупа стоке или сена за војску). Тако су настајале Долежалове „службене фотографије“. Али он је својим фотографским апаратом бележио и сцене из војничког живота, са свим тешкоћама не само на фронту већ и у затишјима ратних операција. Знатну пажњу поклањао је и свакодневном животу и обичајима становништва крајева где је војска боравила или куда је пролазила, као и народном градитељству и природним карактеристикама тих предела. Где год је то било могуће, Долежал је куповао и локалне разгледнице, које је такође уносио у свој дневник. Због свега тога његова заоставштина има и одлике етнографског материјала. В. Штепанек констатује да иза Долежала „писана документација, осим понеког доста опширног описа фотографија, није сачувана“, те је стога „био потребан озбиљан хеуристички рад како би се његов ратни пут истражио“. Како је тај рад припао у удео В. Штепанеку, он се на разне начине довијао да из извора дође до релевантних података, а најважније информације о Долежаловој војној каријери пружили су документи у Војноисторијском архиву у Прагу (Vojenský historický archiv Praha).

Поводом овакве заоставштине једног Чеха који је до краја рата остао у саставу јединица аустроугарске војске, В. Штепанек указује и на другу категорију припадника те војске из редова чешке народности – на оне „који су напустили своју нежељену службу хабзбуршком цару и целим срцем се борили против аустроугарске армије“. Неки су од њих, у броју који није занемарљив, ступали и у редове српске војске. Тој теми, уз осврт и на историјат чешко-српских односа новијег доба, В. Штепанек је посветио један одељак своје студије, који носи наслов: „Чешки добровољци у српској војсци 1914–1918. године“ (стр. 12–25).

У одељку под насловом „Ратни пут и ратни дневник чешког официра Хинека (Игнаца) Долежала“ (стр. 25–34) В. Штепанек осветљава биографију и војну каријеру Х. Долежала и, уз много истраживачке вештине, веома прецизно реконструише његов ратни пут током Првог светског рата. Овде се парафразирају кључни Штепанекови налази.

Долежал је рођен у Ухерском Броду, месту на југоисточној граници моравске области данашње Чешке Републике, тако да је војни рок служио у 3. пешадијском пуку у Брну, највећем центру Моравске. После одслужења војног рока, у том граду зачеће се 1902. године и његова каријера професионалног војника, за шта је показивао изразите склоности. Пратећи дислоцирање команде свог пука, Долежал је

службовао у Мостару, затим у јужнопољском граду Тјешину; годину дана се обучавао за војног економа у Кракову, да би поново био у саставу свог пука у Тјешину. На подручје Балкана изнова долази 1913. године – у Сињу се обучава у јахању, али се после неколико месеци закратко враћа у свој пук, овог пута у моравски град Кромјержиж. Ипак, већ почетком 1914. године дефинитивно је распоређен у нову јединицу – резервни батаљон (стациониран у Шибенику) 23. ландверског пука, који је имао седиште у Задру (у свом саставу имао је 82 % припадника српске и хрватске народности, а 18 % осталих народности). Пук је био у саставу 5. брдске бригаде, чије је седиште било у Сплиту. Овој бригада надређена команда била је команда 47. пешадијске дивизије аустроугарске војске, која је била дислоцирана у Херцег Новом. Са својим пуком Долежал је кренуо 27. августа 1914. године на ратни пут, преко Сплита, Мостара, Коњица и Сарајева. Пук је распоређен на положај у источној Босни, наспрам Бајине Баште, али ова јединица није учествовала у офанзиви аустроугарске војске на Србију 1914. године. У пролеће 1915. године пук је премештен у Хан Пијесак, а потом је преко Власенице пребачен у Сребреницу. У септембру 1915. године Долежалов батаљон постао је саставни део 20. домобранске брдске бригаде, која је формирана у оквиру реорганизације аустроугарске војске на балканском ратишту (поред 14 постојећих брдских бригада формирано је још 10 нових). Почетком велике аустроугарске офанзиве на Србију у октобру 1915. године Долежалова бригада пребачена је из Сребренице у Срем. Преко Сурчина је избила на Саву, а затим преко Обреновца, Степојевца, Вреоца, Лазаревца, Жупањца, Дудовице и Ивановца доспела до Горњег Милановца, који је заузела (30. октобра) после тешких борби са заштитницом српске 1. армије. Бригада је умарширала у Чачак 3. новембра, који су претходно напустиле српске трупе, а цивилна управа града одмах је изразила покорност окупатору. Домобранске бригаде 19. аустроугарског корпуса имале су задатак да онемогуће повлачење српске армије преко Краљева, али у томе нису успеле. У даљим операцијама Долежалова бригада кретала се према Каони, затим према Ивањици и планини Јавор, да би се у потери за српском војском зауставила у селу Кладница, нешто северније од Сјенице. Одатле је 20. домобранска бригада упућена у Вишеград, одакле је возом, преко Рогатице и Сарајева, пребачена у Херцег Нови. Ту су трајале припреме за напад аустроугарске војске на положаје црногорске војске на Ловћену, који је бранило свега 9.300 црногорских војника. Пошто је Ловћен освојен, а црногорска војска је положила оружје и на другим фронтovima, 19. корпусу аустроугарске

војске издата је команда да крене из Црне Горе у Албанију, у коју су се пре тога биле искрцале италијанске трупе. Тако је Хинекова бригада без борбе заузела 26. фебруара 1916. године Драч, који су претходно напустиле српске и италијанске јединице, али су у град већ били продрли албански добровољци на челу са Ахметом Зоголијем (каснији албански краљ Ахмет Зогу). После заузећа Драча борбе у Албанији су утихнуле: Италијани су држали јужни део Албаније са Валоном, а аустроугарска 20. домобранска бригада заузела је позиције између Драча и града Каваје. Како су се у пролеће 1916. године ипак разбуктале борбе на деловима Солунског фронта, јединице 19. корпуса аустроугарске војске упућиване су у помоћ бугарским савезницима. На путу према Солунском фронту октобра 1916. године Долежалова бригада је у Елбасану преформирана у 20. брдску бригаду, а зиму 1916/1917. године провела је на положајима око Подградеца, на јужним обалама Охридског језера. Ту је имала мање позиционе борбе са јединицама француске Источне армије, која је успела да повеже западно крило Солунског фронта с италијанским јединицама око Валоне. Почетком септембра 1917. године Долежалова бригада је пружила снажан отпор француској офанзиви, која није довела до већих померања линије фронта. Ипак, бригада је претрпела веће губитке, па је преформирана и повучена у позадину, између Елбасана и Драча. Три батаљона ове бригаде заузели су у октобру те године позиције између места Љушња (Lushnjë), Кочај (Коџај) и Берат, где се нашао и Долежал. У априлу 1918. године 20. брдска бригада преформирана је у 220. пешадијску бригаду. Међутим, Долежал је 26. априла прекомандован у славно место Ораховица, где је постао старешина рачуноводства и административне комисије резервног батаљона свог некадашњег 23. пука. Ту је дочекао крај рата и почетком новембра дошао је у завичај, стављајући се на располагање војним властима новопроглашене Чехословачке Републике. После пробоја Солунског фронта 220. пешадијска бригада аустроугарске војске повукла се из Албаније без борби и завршила је свој ратни поход у Котору. Цео ратни пут јединица којима је припадао Х. Долежал, као и распоред зараћених снага на фронту, веома прецизно илуструје шест одабраних карата, које су приложене и додатно разјашњене на крају овог издања. В. Штепанек их је преузео из публикације: *Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918, I–VII + Registerband*, es. Edmund Glaise Horsteneau, Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen, Wien 1931–1938.

В. Штепанек наглашава да је Х. Долежал „током целе војне службе оцењиван као ванредно способан човек“, а његове језичке компетенције биле су дефинисане на следећи начин: „Чешки и немачки беспрекорно,

хрватски пише и говори добро, пољски довољно“. То му је омогућавало и солидан вербални контакт с људима из локалне средине током рата, с тим што је „као официр-рачуновођа на пословима ликвидатуре вероватно ретко учествовао у борбама“. Тако је могао да својим фотографским апаратом бележи сцене и мотиве не само из актуелне свакодневице војске већ и из живота локалног цивилног становништва. Будући нежењен, није имао право на одсуство (и боравак у завичају), али је имао прилике да посећује и фотографише места у позадини линије фронта. Тако је за време двогодишњег албанског похода доспео и у Охрид, Скопље, Призрен, Приштину и другде. У завршном делу своје студије В. Штепанек констатује да је и у ратном стању Долежал „туриста“ са великим посматрачким даром“, те да „његов дневник поуздано осликава и балкански свет тог времена“. На другој страни – наглашава Штепанек – Долежалов дневник не садржи снимке изразитих ратних страхота, па ни примере нечасног држања припадника аустроугарске војске, чега је, судећи по српским изворима, било при наступању његове јединице на подручју Каоне, Властелица и Милатовића. Пре би се рекло, да се „из фотографија српских и црногорских заробљеника, као и из пропратног текста, виде његове симпатије према ,пораженом непријатељу“ – процењује Штепанек. Уз то, Долежал је на многа места у дневнику уврстио и фотографије својих „недобровољних домаћина“ (међу њима и српских породица), које је својим присуством уједно и штитио (а од њих је понекад и добијао породичне фотографије). На самом крају студије В. Штепанек закључује о Долежаловом фотографском ратном дневнику: „Он је такође документ о размишљању једног просвећеног чешког официра у аустроугарској војсци на Балкану“.

Извори и литература на крају издања показују (стр. 163–165) да је В. Штепанек у припреми своје студије користио: документе из пет збирки Војноисторијског архива у Прагу и из три збирке Архива Масариковог универзитета у Брну (*Archiv Masarykovu univerziti v Brně*); 18 јединица изворне литературе; шест књига; 22 студије или поглавља у монографијама; 18 извора са интерента.

Студији В. Штепанека садржајем је комплементаран поговор домаћег историчара Љубодрага П. Ристића под насловом „Фотографије Хинека Долежала као документ с друге стране фронта“ (стр. 141–151). Љ. Ристић на почетку констатује да је највећи део фотографија познатих српској историографији које су настале у вихору Великог рата заправо „дело српских фотографа“, с тим што су оне „објављиване у разним публикацијама“, често и „без подробнијих анализа и објашњења“. Слично се дешавало и са фотографијама странаца који су боравили у Србији или

су пратили ратне подвиге и страдања српске војске. На другој страни – истиче Љ. Ристић – мало је било прилика да се „у српској историографији нађе опус фотографија ратног фотографа који је, током читавог рата, био с друге стране рова, у редовима непријатељске, аустроугарске, немачке или бугарске војске“. Стога Ристић сматра да је објављивање фотографија Х. Долежала у српском издању „изванредна прилика да се домаћој публици скрене пажња и на ту страну“. Ристић даље подрбно излаже историјат деловања српских ратних фоторепортера током Првог светског рата, а потом и учинак страних фотографа као сведока епопеје српске војске и страдања српског цивилног становништва. Усмеравајући поново пажњу на дело Хенека Долежала, Љ. Ристић прво констатује да је потребно добро познавати правце кретања Долежалове јединице како би се то дело „добро и правилно разумело“. Високо ценећи напор В. Штепанека да овим издањем представи „део великог стваралачког опуса и колекционарског смисла овог чешког официра“, Ристић сматра да „Долежалове фотографије предела и објеката несумњиво одражавају његову тежњу да овековечи непознато, али и смисао за естетику и симетрију снимка“. Ипак, не искључује могућност да је „он снимао и по задатку, показујући смисао доброг обавештајца да забележи пределе, стратешки и комуникационо важне објекте и атмосферу коју је затекла окупациона власт“. Ристић такође примећује да, осим у неколико примера, „Долежалове фотографије ‚војничке природе‘ немају драматичност која би се очекивала“, те да „многе Долежалове фотографије више личе на снимке са војне вежбе него с фронта“. Уз то, „наоружани војници на стражи, велики и бројни топови, транспорти војног материјала и постројени војници увек у чистим и уредним униформама у складу са фотографијама на којима официри уживају уз вино а војници одмарају, где се сликају са мештанима у сеоској и варошкој атмосфери“, што све сугерише поруку да „рат има и другу страну, другачију од оне чија су садржина безумна крвава убијања на фронту“. Ристић процењује да је Долежал показивао „изванредан смисао за детаље и композицију документарне фотографије“, те да је „тражио мотиве локалних сцена“, а навео је мотиве и ликове са изузетно успешних фотографија. Током Првог светског рата аустроугарска страна је неретко прибегавала штампању пропагандних разгледница, које су величале успех аустроугарске војске, а наглашавале пораз и расуло непријатељске стране. Међутим, Долежал није прикупљао ту врсту разгледница. Ристић наглашава да је Долежал и у том погледу био руковођен другачијим мерилима, те да су у „његовом видокругу и интересовању разгледнице које приказују варош и њихове становнике у Херцеговини, Босни, Србији и Албанији“. Ристић на крају закључује: „Фотографије и разгледнице Хинека Долежала изабране за

ову фото-монографију представљају аутора и колекционара као човека коме је рат свакако био стран. Долежал је, образован и знатижељан, добар фотограф који пажљиво бира мотиве и који, без надмености победника, приступа бележењу онога што је људско и трајно“. Као и В. Штепанек, Љ. Ристић заснива своја разматрања на опсежној грађи („Извори и литература“, стр. 166–167).

Средишњи део овог издања носи назив „Фотографски дневник Хинека Долежала“ (стр. 41–140). В. Штепанек је изабране фотографије зналачки распоредио у шест целина, према областима у којима су настале, односно где је боравио Долежал са својим јединицама током рата. Те целине имају своје наслове, уз додатне напомене у поднаслову, а свугде су цитирани и Долежалови оригинални исписи код фотографија:

1) „Прва ратна година (1914). Пут према ратишту и прва ратна зима“ (стр. 41–48): 14 фотографија и једна новинска слика ратног окршаја (акварел, аутор непознат);

2) „Пролеће 1915. Из Хан Пијеска у Сребреницу“ (стр. 49–58): 18 фотографија.

3) „Новоформирана 20. брдска домобранска бригада креће у рат у Шумадију и Санџак“ (стр. 59–76): 32 фотографије.

4) „Преко Босне у Херцег Нови“ (стр. 77–22): 28 фотографија (од тога 15 колорисаних разгледница, које приказују сцене из свакодневног живота у Босни);

5) „Поход на Црну Гору (стр. 93–103): 19 фотографија.

6) „Албански поход“ (стр. 105–140): 61 фотографија и један Долежалов цртеж (кућа и пејсаж из околине Драча) .

На крају се налазе: „Резиме“ (стр. 153–154); „Resumé“ (на чешком, стр. 155–156); „Zusammenfassung“ (на немачком, стр. 157–159); „Summary“ (на енглеском, стр. 160–161). Књига има нестандардни формат 22 x 22 цм, а штампана је на квалитетном „кунздрук“ папиру, што омогућава да и фотографије изгледају упечатљивије.

Заједничким напором приређивача В. Штепанека, писца поговора Љ. Ристића (који је и посредовао између приређивача и издавача) и директорке Међуопштинског историјског архива у Чачку Леле Павловић, уз стручну помоћ њихових сараданика, ова специфична публикација показује да се и после једног века од окончања Првог светског рата може објавити фотографски материјал од несумњиве користи и за српску и за чешку историографију.

Милош ЛУКОВИЋ

Крај великог рата : пут ка новој Европи,
ур. Александар Растовић, Миљан Милкић,
Историјски институт – Институт за стратегијска истраживања,
Београд 2020, 372 стр.

Стогодишњица Првог светског рата представља значајан јубилеј који је обележен широм савременог света. За српски народ овај јубилеј део је обележавања стогодишњице епохе ратова од 1912. до 1918. године у коју су се активно укључили Историјски институт и Институт за стратегијска истраживања из Београда. Плод тог заједничког прегнућа, поред зборника *Балкански ратови 1912–1913: нова виђења и тумачења* (Београд, 2013), *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе* (Београд, 2015) и *Добровољци у Великом рату 1914–1918* (Београд, 2018) представља и зборник радова међународног значаја *Крај великог рата : пут ка новој Европи* (Београд, 2020), који желимо да представимо научној јавности и широј читалачкој публици.

На 372 странице *Зборника* нашло се 19 научних радова еминентних историчара из Русије, Немачке, Аустрије, Мађарске, Словеније и Србије. Радови су подељени у пет тематских целина. Чланци сабрани у овом издању засновани су на истраживањима објављене и необјављене архивске грађе, мемоарске, дневничке и историографске литературе и реконструишу или додатно расветљавају поједине догађаје из последње године Великог рата на европском континенту. У оквиру прве тематске целине „Српска војска на крају Великог рата“ Далибор Денда у раду „Српска војска 1918. године“ даје преглед стања у српској војсци 1918. године, анализира њену улогу у завршним операцијама савезничких трупа на Балканском фронту и указује на допринос добровољаца који су дошли из Русије и САД у јачању њених борбених ефектива. Истраживање се заснива на објављеној архивској грађи, мемоарима, војној штампи и домаћај и иностраној литератури. У наредном чланку под насловом „Ступање српске војске на подручје Далмације 1918. године“ Милан Гулић на основу грађе из хрватских архива у Задру и Сплиту, објављене архивске грађе српске провенијенције, мемоарских бележака и релевантне литературе анализира урушавање аустроугарске власти на подручју Далмације и долазак српске војске на њену територију током новембра месеца. Истраживање Александра Животића о околностима избијања побуне против уједињења на Божић 1919. године на територији Црне Горе представљено је у чланку „Српска војска и Божићна побуна

1919. године“. У раду су, на основу докумената похрањених у Архиву САНУ (Оставштина Драгутина Милутиновића) и Архиву Југославије (збирка Јована Јовановића Пижона), објављених извора и литературе, анализирани околности уласка српских трупа у Црну Гору и војне операције јединица српске војске и црногорских устаничких снага у завршници Првог светског рата. Аутор се посебно осврнуо на узроке такозване „Божићне побуне“, политичке мотиве и захтеве побуњеника. Нормативна регулатива, као и процес демобилизације српских војних свештеника након Првог светског рата анализирани су у чланку Миљана Милкића „Демобилизација војних свештеника српске војске након Првог светског рата“ којим се и завршава ово поглавље. Ово истраживање се базира на архивској грађи из Војног архива и Архива Српске православне цркве у Београду, штампи и литератури.

Поглавље „Ратна 1918. година“ садржи радове већине иностраних аутора који анализирају завршне војне операције Великог рата. Мађарски војни историчар Михаљ Крамли тако пише о последњим данима аустроугарске флоте и послератној расподели њених бродова између савезничких држава у чланку под насловом „The end of the Austro-Hungarian Navy and its Distribution“. Истраживање је рађено на основу грађе из Архива Мађарског музеја технологије и транспорта, Мађарског војноисторијског архива и Ратног архива у Бечу, те пробраној мађарској и иностраној литератури. Словеначки истраживачи Блаж Торкар и Владимир Пребилич у раду „Military Situation in Slovenian Territory at the end of the Great War“ анализирају ситуацију на словеначкој територији у последњим данима Првог светског рата узроковану повлачењем аустроугарске војске са граничног фронта према Италији и њеним распадом. Истраживање је рађено на основу литературе и грађе Државног архива Словеније. Војни историчар из Центра за војну историју и друштвене науке из Потсдама Кристијан Штахелбек у свом чланку под насловом „From the Euphoria of Victory to a “Humiliating” Defeat: The German Supreme Army Command and the Path to the Armistice of 1918“ даје осврт на деловање немачког генералштаба током последњих месеци трајања Великог рата, док његов аустројски колега Кристијан Ортнер у раду „Austria-Hungary’s Last Offensive in 1918“ указује на ток и значај аустроугарске офанзиве на италијанском фронту у јуну 1918. године. Рад Кристијана Штахелбека заснива се на истраживањима у немачком Војном архиву у Фрајбургу, изводима из докумената руског Војноисторијског архива у Москви, објављеној грађи немачке провенијенције и литератури. Истраживање Кристијана Ортнера базирано је на документима Ратног

архива у Бечу, објављеној архивској грађи аустроугарског порекла, међуратној војној штампи и литератури. Сви чланци у овом поглављу објављени су на енглеском, уз резиме на српском језику.

Наредно поглавље „Стварање југословенске државе“ садржи пет радова посвећених проблемима у вези са „порођајним мукама“ прве Југославије. У првом од њих, „*Пијемонт* против *Пијемонта*: политичка борба Србије и Хрватске пре и током Првог светског рата за улогу центра државног уједињења“, писаном на основу објављене архивске грађе и литературе, Горан Милорадовић указује на сукобе Срба и Хрвата око два супротстављена концепта државног уједињења Јужних Словена. Александар Лукић у чланку „Српски републиканци о унутрашњем уређењу југословенске државе 1918–1921. године“ пише о републиканским идејама српских политичара и формирању Југословенске републиканске странке. Рад је базиран на истраживањима у Архиву САНУ (Заоставштине Николе Стојановића, Јована Цвијића, Љубомира Ковачевића, Јаше Продановића) и Архиву Народне банке Србије, те републиканске штампе, објављених извора и литературе. Деловање француских интелектуалаца у правцу остваривања идеје уједињења Јужних Словена предмет је истраживања Александре Колаковић презентованих у раду „*French Intellectuals on the Yugoslav Idea and the Creation of Yugoslavia*“. Ово истраживање заснива се на грађи Француског државног архива, Архива САНУ, Архива Србије, преписци која се чува у Народној библиотеци Србије, зборницима докумената, штампи и периодици из истраживаног периода, те богатој историографској литератури на српском, француском и енглеском језику. Политику српских власти према руском питању у периоду револуције 1917. и стварања нове совјетске државе у чланку „Руска револуција 1917. и формирање Југославије“ анализира руски историчар Јарослав Вишњаков, док поглед на питање стварања југословенске државе и њеног међународног признања из угла француског премијера Клемансоа у чланку „Жорж Клемансо и стварање Југославије“ доноси Биљана Стојић. Рад Јарослава Вишњакова заснива се на грађи из Спољнополитичког архива Руског царства и Руског државног архива, као и на релевантној српској и руској литератури, док је Биљана Стојић своје истраживање базирала на француским документима из тамошњег Архива Министарства иностраних послова и Војноисторијског архива, објављеној српској архивској грађи, мемоарима и литератури.

Различити аспекти друштвеног развоја ратног и послератног периода обрађени су у поглављу „Друштво“. У првом чланку ове целине под

насловом „Пробој Солунског фронта и крај Великог рата: према писању француске штампе“ Душан Бајагић на основу истраживања француске штампе (листови *L'Echo de Paris*, *Le Matin*, *Le Journal*, *Le Petit Journal*, *Le Petit Parisien*) износи квалитативну класификацију ставова француске јавности о пробоју Солунског фронта. Повезаност између сећања жена на ратна искуства и формулисања захтева за изједначавањем политичких и грађанских права мушкараца и жена, као значајног нормативног оквира будућег политичког и друштвеног живота у новој држави тема су истраживања Ане Столић презентованог у чланку „Ратни доприноси жена и послератна борба за женско право гласа у Србији (Краљевини СХС) 1918–1921“, док је слика српског друштва крајем Великог рата коју су дали амерички хуманитарни радници представљена у раду Биљане Вучетић „*Србија у агонији*: запажања америчких хуманитараца крајем Великог рата“. На крају овог поглавља у свом чланку „Велики рат и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца на страницама часописа *Народна одбрана* (1926–1941)“ Софија Божић анализира деловање организације Народна одбрана и њен утицај на развијање културе сећања на Велики рат.

Зборник се завршава поглављем „Историографија“ у коме су објављена два рада чији су аутори Миле Бјелајац и Маријана Мраовић. Миле Бјелајац у чланку „Промене у интерпретацијама „Версајског система“ током протеклих 100 година“ даје анализу неких од ранијих и скоријих ставова о карактеру Версајског мировног система и оцене карактера држава које су настале у Европи након Великог рата, док Маријана Мраовић у чланку „Архивска грађа Војног архива о војним и цивилним губицима Краљевине Србије у Првом светском рату“ подсећа да су припадници ове институције извршили истраживање и публиковали податке на тему војних и цивилних губитака Краљевине Србије у Првом светском рату и читаоцима нуди преглед архивске грађе Војног архива у Београду на ту тему.

Зборник *Крај Великог рата : пут ка новој Европи* штампан је у истом формату и повезу као и претходни заједнички пројекти Историјског института и Института за стратегијска истраживања. Мишљења смо да ће стручна али и шира читалачка јавност на његовим страницама наћи доста нових и интересантних момената из историје последње године Великог рата и непосредног послератног периода, те га из тих разлога свесрдно препоручујемо читаоцима.

Далибор ДЕНДА

НАУЧНИ ЖИВОТ

Међународни научни скуп
Salve Regina. New Approaches on Marian Devotion from the Middle Ages to the Council of Trent, Ca' Foscari University of Venice,
Венеција, 28–30. септембар 2020.

После вишемесечних одлагања услед пандемије, уз велике напоре организатора, Одељења за хуманистичке и филозофске науке и културно наслеђе Универзитета Ка Фоскари из Венеције, одржан је међународни научни скуп *Salve Regina. New Approaches on Marian Devotion from the Middle Ages to the Council of Trent* на коме је учествовало двадесет седам учесника. Због немогућности путовања велики број учесника је своје радове представио on line укључивањем у рад конференције. Радни језик конференције је био енглески.

Главни организатори конференције, Андреа-Бјанка Зноровски и Флавија де Рубес, обе са департмана за хуманистику на Ка Фоскари Универзитету, окупиле су различите истраживаче у циљу представљања нових погледа на Маријански култ током средњег века и раног модерног периода.

Првог дана конференције излагало је девет учесника у оквиру три сесије. Емануела Фолиадини са Теолошког факултета у Милану представила је своје истраживање Богородичиног култа у српским и македонским средњовековним црквама, под називом *The Mother of God in the Sanctuary Apse of Medieval Macedonia and Serbian Churches: An Original Liturgical and Theological Role*. Саша Поточњак и Барбара Шпањол-Пандело, са Ријечког универзитета, изложиле су занимљиве детаље Маријанског култа са острва Раб: *Marian Devotion in the Medieval North Adriatic Community: Case Study of Island of Rab*. Треће предавање, уз занимљиву презентацију, *The Cult of the Virgin Mary in the Nemanjić' Serbia. The Questions of Content, Form and Development of the Marian Devotion in the Medieval Balkans* одржали су Лариса Орлов Вилимоновић и Никола Пиперски са Универзитета у Београду. У другој сесији Јуко Катсутани (Универзитет у Стразбуру, Француска) представила је истраживање на

тему *Angels Singing for the Assumption. Iconographic Study of Some Mural Paintings from the Late Middle Ages in France*, а Мија Отер Горенчич (Истраживачки центар Словеначке академије за науку и уметност, Љубљана, Словенија) изложила је рад *Iconographic Motif of a Standing Mary Holding Crucified Christ in Her Hands*. Током последње, треће сесије, излагачи су представили истраживања on line укључивањем: Јелена Глушац (Историјски Институт у Београду, Србија) са темом *Characteristic of the Devotion to Holy Virgin Mary- Mother of God in the Medieval Serbian State*, и Мејв Калан (Симпсон Колец, Ајова, САД) на тему *The Mary of the Gael: The Blessed Virgin among Saints and Heretics in Medieval Ireland*.

Излагања другог дана конференције била су подељена у четири сесије. Током прве, имали смо прилику да чујемо истраживања на тему маријанске иконографије. Нова испитивања чувене Тицијанове представе Богородичиног Успења у венецијанској базилици Санта Марија Глориоса деи Фрари представила је Кандида Синдикус (Национални Универзитет, Тајпеј, Тајван) у раду *Titian's Assumption of the Virgin at the Frari Church in Venice—An Iconographical Problem*. Следеће предавање одржао је Михна Александру Михаил (Нова Европа Колец, Букурешт, Румунија) на тему *The Defensorium Mariae in Härman. A Rare Medieval Iconographic Theme in a Late 15th Century Funerary Chapel from the Hungarian Kingdom*. Ову сесију је завршио Теодоро ди Ђорђо (Универзитет Саленто, Леће, Италија) излагањем *The Work of the Virgin. The Rare Medieval Iconography of the 'Madonna operosa' and the Genesis of the Marian title of «Regina Virginum»*. Током друге сесије представљена су интересантна истраживања Богородичиног култа на различитим географским просторима. Ана Манукијан (Музеј руских икона, Москва, Русија) је у излагању *The Marian Cycle on the West Door of the Mother-of-God-Nativity Cathedral in Suzdal* упознала слушаоце са једним од најкомплекснијих храмова руске средњовековне архитектуре. Следећи рад, *Shifting paradigms. Experiencing the Presence of Mary in Medieval Apulia: the Madonna del Casale and Her shrine in Brindisi*, изложио је Ђанвито Кампобасо (Универзитет у Фрибургу, Фрибург, Швајцарска). Посебно интересовање имало је испитивање Богородичиног култа на тлу Африке, односно рад Јоане Планшет (Национална библиотека Француске, Париз, Француска) под називом *Some Aspects on Marian Miracle-Working Imagery from Late Medieval Ethiopia*. У следећој сесији излагали су Викторија Легкик (Институт за словенске студије на Универзитету у Бечу, Беч, Аустрија) са темом *The Feast of the Kursk Root Icon of the Sign and Its Hymnography*, Алана О'Брајан (Ла Троуб Универзитет, Мелбурн, Аустралија) са

предавањем *Miraculous Servite Madonnas and San Filippo Benizi* и Кристин Хофенер (Универзитет у Вирцбургу, Вирцбург, Немачка) на тему *Salve regina in late medieval Dominican communities*. Последњу сесију другог дана конференције уприличила су три излагања. Џулијет Симпсон (Ковентри Универзитет, Ковентри, Велика Британија) представила је истраживање *Mobile Shrines and Magical Bodies: Reframing Medieval Afterlives of Marian Objects in Sacred and Liminal Spaces* које се бави значајем, симболиком и употребама разноликих скулптура и слика Богородице, од ситних који се могу преносити до великих фигура са покретним деловима, у природној величини. Следеће предавање на тему *Mary, Michael, and the Devil. An Iconographic Perspective on the Liturgical Drama of Philippe de Mézières* одржала је Андреа-Бјанка Зноровски (Ка Фоскари Универзитет, Венеција, Италија). Треће излагање *Hec plorat: Passion and Intercession in Marian Hymns, Devotional Songs and Religious Imagery* представио је Матко Матија Марушић (Универзитет у Ријеци, Ријека, Хрватска).

Трећег, последњег, дана научног скупа представљено је шест радова у оквиру две сесије. Аутори ових радова су донели нова сазнања о посвећености Богородици са аспекта анализе уметничких дела насталих у позном средњем веку и раном модерном периоду. У првом делу Сабине Енгел (Gemäldegalerie, Градски музеј Берлину, Берлин Немачка), изложила је рад *Marian Devotion in Michele Giambono's Signature on the Madonna Barberini*. Валерија Мота (Центар за историју и торију уметности, Париз, Француска) је говорила на тему *A "New Virgin Mary": the Coronation of the Virgin in Christian Alchemical imagery (15th-16th century)*. Ференц Вереш (Универзитет у Сегедину, Сегедин, Мађарска) изложио је рад *Mulier amicta sole. Transformations of a Devotional Image between the 15th and the 17th Centuries*. У последњој сесији своја истраживања су представили Марина Видас (Национална Галерија Данске, Копенхаген, Данска), кроз рад *Gold and the Virgin: Devotion, Reflection and Experience in Fourteenth-Century Tuscany* и Зориана Лотут (Универзитет у Варшави, Варшава, Пољска) на тему *The Virgin's Color. Materiality and Symbolic Meaning of Blue in Late Medieval Marian Representations*. Последње истраживање *Sedes Sapientiae and Maris Stella. Considerations on the Role of Polychromy in Medieval Marian Sculpture* представила је Елизабет Собјецки (Академија лепих уметности, Беч, Аустрија).

У завршном делу организатори су изразили захвалност свим учесницима и најавили зборник радова са конференције. С обзиром на околности у којима је овај догађај одржан конференција је дала велики научни допринос истраживању неисцрпне теме – посвећеност Богородици.

Јелена ГЛУШАЦ

Међународни научни скуп
Преподобни Прохор Пчињски – 950 година у српском народу,
Манастир Прохор Пчињски – Врање,
25–26. септембар 2020.

У манастиру Свети Прохор Пчињски и Свеправославном центру „Преподобни Јустин Ћелијски и Врањски” у Врању одржан је научни скуп под називом *Преподобни Прохор Пчињски – 950 година у српском народу*. Организатор скупа је Православна епархија врањска, у сарадњи са Филозофским факултетом Универзитета у Београду, Филозофским и Педагошким факултетом Универзитета у Нишу и Центром за црквене студије у Нишу. Конференција је трајала два дана, 25. и 26. септембра, при чему су првог дана учесници презентovali своја истраживања уживо, а други дан је био предвиђен за излагања путем интернета.

Научни скуп је организован у оквиру прославе јубилеја 950 година манастира Преподобног Прохора Пчињског. У раду скупа је учествовало 26 истраживача из Србије и иностранства. Међу њима су били историчари, историчари уметности, правници, филолози, као и свештена лица. То је омогућило мултидисциплинарни приступ у истраживању значаја који Свети Прохор Пчињски и његов манастир имају за српски народ.

Први дан скупа свечано је отворио епископ врањски, господин Пахомије. Након његове поздравне речи и благослова, учеснике су поздравили и др Марко Николић, представник Управе за сарадњу са црквама и верским заједницама Министарства правде, Ненад Митровић, народни посланик општине Бујановац, проф. др Властимир Николић, проректор за наставу Универзитета у Нишу, као и проф. др Јелена Ердељан, продекан за науку Филозофског факултета у Београду.

Прва сесија почела је пленарним излагањем и поздравном речју архимандрита Методија Марковића, игумана манастира Светог Прохора Пчињског који је говорио на тему *Монашки подвиг Преподобног Прохора Пчињског у светлости васкрсења Христовог*. Пленарна излагања имали су Влада Станковић (Филозофски факултет у Београду) на тему *Ктитори Манастира Преподобног Прохора Пчињског, цар Роман Диоген и краљ Милутин* и Сунчица Денић (Педагошки факултет у Врању) под називом *Народне умотворине и предања из пчињског краја у записима Јована Хаџи Васиљевића*.

Драгиша Бојовић (Центар за византијско-словенске студије у Нишу) говорио је на тему *Свети отац и четири Брата у прози Григорија Божовића*; Дејан Антић (Филозофски факултет у Нишу) излагао је на тему

Страдање и канонизација сурдуличких мученика; Јелена Ердељан (Филозофски факултет у Београду) о *Мотиву јелена у житију и иконографији Светог Прохора Пчињског*, а Радивој Радић (Филозофски факултет у Београду) о *Још једном о хронологији живота Светог Прохора Пчињског*. Радован Пилиповић, директор Архива Српске православне цркве, изложио је реферат под називом *Култ средњобалканских подвижника у обновљеној Пећкој Патријаршији (1557–1766)*. Прва сесија завршена је излагањем др Бранка Горгиева (Филозофски факултет у Нишу) под називом *Православна духовност и савремени свет*.

Друга сесија започела је саопштењем Мирјане Бојанић Ћирковић (Филозофски факултет у Нишу) под насловом *Медијска слика српске духовности на примеру манастира Прохор Пчињски*. Владимир Вучковић (Академија за националну безбедност, Београд) говорио је на тему *Први балкански рат и ослобођење Манастира Светог Прохора Пчињског*. Драгољуб Марјановић (Филозофски факултет Београд) поднео је реферат под називом *Обнова манастира Преподобног Прохора Пчињског и исихастички покрет на Балкану у XIV веку*. Уследила су излагања Снежане Милојевић (Међународни центар за православне студије у Нишу) под насловом *Житије Светог Прохора Пчињског у светлу топоса средњовековне књижевности*; Јелене Радосављевић (Историјски институт у Београду) на тему *Манастир Свети Прохор Пчињски и ослобођење Врања 1878. године*; Слађане Ристић Горгијев (Филозофски факултет у Нишу) под називом *Духовне поуке архимандрита Пајсија*; Ивана Стевовића (Филозофски факултет у Београду) на тему *Манастир Преподобног Прохора Пчињског и Црква Светог Ђорђа у Старом Нагоричану: један вид образовања сакралне топографије у доба краља Милутина*. Татјана Трајковић и Јелена Стошић (Филозофски Факултет у Нишу) приказале су презентацију под насловом *Антропониимија у Пчињском поменику*. Наслов реферата Драгане Станковић (Педагошки факултет у Врању) био је *Говор Горње Пчиње у народном стваралаштву пчињског краја*. Горан В. Ђорђевић (самостални истраживач из Ниша) своје истраживачке резултате изнео је на тему *Преподобни Прохор Пчињски – 950 година односа традиције и експерименталног духа*. Небојша Ђокић (Српски научни центар у Београду) имао је саопштење на тему *Анахорети и империјална политика Византије у XI веку* а Горан Јанићијевић говорио је на тему *Национални и литургијски контекст приказаног лика Светог Прохора Пчињског у цркви Лазарици у Прибоју на Лиму*.

Други дан скупа одржан је путем интернета, у Свеправославном центру „Преподобни Јустин Ћелијски и Врањски“ у Врању. Након

поздравне речи епископа врањског, господина Пахомија, прво излагање имао је свештеник Бобан Стојковић (Призренска Богословија Светог Кирила и Методија у Нишу) под називом *Летопис манастира Светог Прохора Пчињског као историјски извор*. Затим је Васиљ Јововић (Богословија Свети Петар Цетињски на Цетињу) говорио на тему *Помену Светог Прохора Пчињског у штампи Црне Горе (1835–1941)*. Уследила су излагања Бориса Стојковског (Филозофски факултет у Новом Саду) под називом *Један римокатолички запис о Светом Прохору Пчињском* и Уроша Шешума (Филозофски факултет у Београду) под насловом *Српска четничка акција у Источном повардарју (1911–1912)*. На крају, Галина Александровна Казимова (Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова) говорила је на тему *Сербский язык и книжность в наследии Преподобного Максима Грека*.

Хронолошки посматрано, већи део излагања односио се на период средњег века. Један део истраживача говорио је о животу Преподобног Прохора Пчињског, при чему је вршена и филолошка анализа његових житија. Обрађене су и представе овог свеца у књижевним делима и иконопису, али и духовна страна његовог подвижничког живота. Било је речи о градњи манастира за време византијског цара Романа IV Диогена, затим о периоду државе Немањића, а посебно о владавини краља Милутина, који је био ктитор манастира. Изградња манастира и култ светитеља Прохора Пчињског у неколико реферата стављени су у шири контекст тадашњих прилика у Византијском царству. Такође, део саопштења односио се на усмену и писану традицију пчињске области. Важно је напоменути да је било и излагања која се хронолошки односе на каснији период. Обрађене су теме црквене историје за време обновљене Пећке патријаршије (16–18. век); затим из периода 19. и 20. века, са посебним освртом на ратна дешавања у пчињској области и њено ослобођење. Истражене су и теме помена манастира Прохор Пчињски у штампи, као и научној и прозној литератури 20. века. Размотрено је и место овог манастира у савременим медијима, као и појам духовности у ширем контексту.

Тиме је употпуњен широк спектар тема које су обрађене на конференцији. Дат је значајан научни допринос истраживању историје манастира и живота Светог Прохора Пчињског, али и читаве пчињске области. Планирано је да резултати ових истраживања буду објављени у тематском зборнику радова.

Јелена РАДОСАВЉЕВИЋ

Међународна научна конференција
Balkan Worlds V Balkan and Ottoman Dimensions of the 1821 Greek Revolution University of Macedonia, Thessaloniki, 27–29 February 2020
– Βαλκάνιοι Κόσμοι V Βαλκάνιες και Οθωμανικές διαστάσεις της
Ελληνικής Επανάστασης του 1821 Πανεπιστήμιο Μακεδονίας,
Θεσσαλονίκη 27–29 Φεβρουαρίου, 2020.

На Универзитету Македонија у Солуну, у организацији Департмана за балканске, словенске и оријенталне студије од 27. до 29. фебруара 2020. године одржана је Међународна научна конференција *Балкан и отоманске димензије Грчке револуције 1821.* у оквиру традиционалог скупа бијеналног формата *Балкански светови*. Научни комитет конференције чинили су Димитрис Стаматопулос, Универзитет Македонија, идејни творац пројекта *Балкански светови*, Пасхалис Китромилидис са Атинског универзитета, Ема Миљковић са Департмана за оријенталне студије Универзитета у Београду и дописни члан Румунске академије наука, Росица Градева са Америчког универзитета у Софији и Александар Растовић из Историјског института у Београду. Званични језици конференције били су грчки и енглески. Конференција је отворена у вечерењим сатима 27. фебруара. Димитрис Стаматопулос, пошто је поздравио учеснике конференције, одржао је уводно предавање *Нација и Револуција*. Потом је уследило предавање Пасхалиса Китромилидиса *Просветителство и Револуција*. Први дан конференције завршио се округлим столом на којем је представљен зборник радова *European Revolutions and the Ottoman Balkans. Nationalism, Violence and Empire in the Long Nineteenth-Century*, London: IB Tauris (2019) који је уредио колега Стаматопулос. Другог дана конференције, 28. фебруара, одржане су четири сесије. У првој, насловљеној *Балкан и револуционарни идентитети*, Василиос Циотрас са Аристотеловог универзитета у Солуну у раду „*The poor nation of the Hellenes: the use of the term „Hellenes“ as national self-identification by the neo-Aristotelian scholars and professors at the Patriarchal Academy in Constantinople (17th–18th)*“ се бавио анализом текстова неоаристотеловске филозофске школе у којима су коришћени термини „Хелен“ и „Хелени“ који су били важно обележје националног самоидентификовања Грка. Указао је да је тај појам настао на Универзитету у Падови почетком 17. века и под непосредним утицајем Теофилоса Коридалеуса, Јаковоса Маноса и других учењака. Јон Мариан Кроитору са Влашког универзитета у Трговишту у раду „*Nation and*

Confession in Dimitrios Cantemir's thought“ изложио је политичке погледе Димитриса Кантимера, румунског владара и полихистора, који су у непосредној вези са његовим верским православним хришћанским идентитетом и припадништвом румунском народу, и који се имплицитно залагао за стварање широког савеза за борбу против Османлија. Василиос Сирос из Финског центра за политику и концептуалне промене у раду „American Perceptions of the Greek War of Independence and Aristotle's Theory of Revolution“ бавио се рецепцијом Аристотеловог дела у концептима о државном уређењу САД и како је античка грчка мисао утицала на амерички однос према Грчкој револуцији. Леонидас Мирас са Универзитета у Атини се на основу османских докумената бавио термином „Ortodoh Rum millet“ којим је у Османском царству било обухваћено целокупно православно становништво и како је тај термин коришћен у османским документима током Грчке револуције („Exploring the conceptual shift of the notion “Rum millet” during the Greek Revolution“).

Другу сесију, насловљену *Балканске димензије Револуције*, отворио је Ангелис Зарокостас са универзитета у Бристолу. У „Ali Paşa and the Greek Revolution: an interpretation of the shift of British foreign policy in 1823“ је представио, према британским документима, политику званичног Лондона према Грчкој револуцији у години после смрти Али-паше јањинског, истакваши важност присуства британске обавештајне мреже у Грчкој, присуство Британаца на Јонским острвима за формирање британског става према устанку. Радомир Ј. Поповић у раду „Serbian Prince Miloš Obrenović and the Greek Revolution“ је однос кнеза Милоша према Грчкој револуцији и грчкој држави посматрао кроз три фазе (1818–1821; 1821–1830; 1830–1839) и закључио да због раније постављених циљева српски владар није могао активно да подржи Грчки устанак упркос настојањима Грка да га придобију за своју ствар. Јон Аугустин Гурица са Универзитета у Јашију презентовао је однос црквених великодостојника у румунским кнежевинама према устанку 1821. године, међу којима је било оних који су подржавали и који су се противили устанку, што је непосредно утицало на почетак процеса секуларизације манастирске имовине. Маријос Хазопулос са Отвореног Универзитета Грчке у занимљивом раду бавио се термином „Romaïkon” у који је сажета идеја о слому Османског царства, обнови Византије, ослобођењу Цариграда и претварању Аја Софије у цркву („Revolution and Prophecy in Insurgent Greece: the “Romaïkon”).

Трећа сесија *Отманске димензије Револуције* почела је презентацијом рада Паноса Курјотиса са Универзитета Македонија у Солуну „From Wilāyā to Empire: Greek Revolution and the Evolution of the Egyptian State“

у којој је представљено која искуства и поуке је током Грчке револуције стекао Ибрахим-паша, заповедник египатске војске (1824–1828) и које је применио на потоње уређење Египта. Ана Влахопулу са Универзитета Лудвиг Максимилијан из Михена у раду „Thriving and Hurting in Ottoman Morea“ анализира је карактеристике османске владавине на Пелопонезу уочи Грчке револуције и како су различити слојеви грчког друштва користили османски оквир за остваривање сопствених циљева. Вели Ајдин са Универзитета Намик Кемал из Текирдага је, према османским изворима, представио улогу Емануела Папаса у ширењу устанка у околини Солуна („The Greek Revolution in the Province of Salonica and Emmanuel Papas according to the Ottoman Documents“).

У четвртој сесији насловљеној *Преиспитивање Револуције* Николаос Лијазос са Универзитета Македонија у Солуну у раду „The Greek revolution through the Lenses of Ottoman Historian Cevdet Paşa“ је представио виђење Грчке револуције једног од водећих личности Танзимата и најзначајнијег османског историчара у 19. веку. Џевдет-паша је, наиме, успех револуције приписао добро организованим Грцима, пропустима у османској управи и међународним дешавањима. Лилија Дијамандопулу са Универзитета Лудвиг Максимилијан из Минхена бавила се данас савременом темом о улози лажних извештаја и вести о Грчкој револуцији у штампи на немачком језику и поставила је мисаону паралелу о односу фактографије и фикције у историјској науци („Fake news from eastern territories. How German-language newspapers dealt with „alternative facts“ and false reports regarding the Greek War of Independence“). О вестима о Грчкој револуцији, њиховом садржају, преношењу и читавању у политичку акцију кнеза Милоша бавио се рад двојице колега из Београда Уроша Шешума и Александра Савића са Филозофског факултета (Serbian attitudes towards the Greek Revolution (1821–1829). Росица Градева са Америчког универзитета у Софији презентовала је сложену друштвену структуру у Румелији на прелазу из 18. у 19. век („War and Peace, Secession and Revolution in Rumeli, late 18th-early 19th centuries“).

Трећег дана конференције, 29. фебруара, одржане су две сесије. У првој сесији *Револуција и други* Дилек Озкан са Атинског универзитета говорила је о евакуацији муслимана са Пелопонеза на почетку револуције и грчког становништва из Мале Азије на острва, те како је Порта решавала питања миграција („Revisiting the Greek Revolution from the Migrants and Refugees’ Gaze: The Evacuation of Muslims and Jews of Peloponnese“). Димитрис Кусурис са Универзитета у Бечу у раду „Sira nostra patria: The catholic community of Syros between empire and nation-

state“ представио је улогу острва Сирос у Кикладима у којем је постајала највећа католичка заједница на грчким острвима и које је уживало аутономију у Османском царству. Острвљани су на почетку устанка прихватили грчке избеглице. Приказано је још и постепено потискивање острвског мешаног грчко-католичког идентитета у корист грчког. Стефан Петреску из Института за студије југоисточне Европе Румунске академија наука представио је оцене румунских историчара од краја 19. до краја 20. века о улози Тудора Владимирескуа у устанку 1821, уз заједничку оцену да је Владимиреску био покретач националног буђења и предводник у борби за политичку независност и социјалну правду. Ема Миљковић се бавила поређењем Грчке и Српске револуције у контексту односа великих сила у Источном питању („The „longest century“ of the Empire: Serbian and Greek Revolution in a comparative perspective“).

Друга сесија 29. фебрура насловљена *Перцепција Револуције* започета је излагањем Александра Растовића који се бавио виђењем Грчке револуције од стране српских интелектуалаца 19. и 20. века („Serbian Intellectuals of the 19th and 20th centuries about the Greek Revolution“), уз закључак да је српска интелектуална елита 19. и 20. века пишућу о Грчкој револуцији и Грцима уопште, у својим делима оставила снажан печат на разумевање српског и грчког народа и поставила темеље заједничке сарадње у борби два народа за потпуно ослобођење од османске власти, а потом заштиту заједничких интереса. Јасмина Томашевић из Народне библиотеке Србије анализом штампе и архивских докумената представила је однос српског јавног мњења северно од Саве и Дунава и у Србији према ослободилачкој борби суседне „братске“ земље, као и финансијским и пропагандним активностима локалних филхелна и чланова грчке заједнице у Србији током грчког рата за независност („Resonance of the Greek War of Independence in the Serbian society“). Елијас Г. Скулидас са Универзитета у Јанини говорио је о оценама Грчке револуције у албанској историографији са становишта учешћа и односа Албанаца према том догађају („National Narratives» and Albanian Historiography: «Perceptions» of Ali pasha of Tepelena, Greek War of Independence and Arvanites“). Елеонора Наксиду са Демокритовог универзитета у Тракији у раду „The Greek revolutionary paradigm of 1821 and the Bulgarian national movement“ указала је на то да је грчки револуционарни покрет утицао на настанак бугарског националног покрета, који је према њеном мишљењу постао парадигма бугарске борбе за ослобођење.

Зборник радова са овог међународног научног скупа биће публикован на грчком језику.

Радомир Ј. ПОПОВИЋ

IN MEMORIAM

**Раде Михаљчић
(1936–2020)**

Дана 26. марта 2020. у 83. години живота у Београду је преминуо истакнути српски медијиста Раде Михаљчић, дугогодишњи професор националне историје на Филозофским факултетима у Београду и Бања Луци и редовни члан Академије наука и умјетности Републике Српске.

Рођен је највероватније почетком августа 1936. године у Средњој Јурковици у Босанској Градишци, али се као датум његовог рођења води 21. јануара 1937. године. Имао је тешко детињство. Током Другог светског рата остао је без оба родитеља, оца Теодора и мајке Стоје, који су убијени у усташком логору Стара Градишка. Рат је провео, заједно са сестром, у дому чешке породице Мајцнер из Сиска. Основну школу је похађао у Сиску и Котор Вароши, а гимназију у Бања Луци. Студије историје завршио је 1960. године на Филозофском факултету у Београду, где је две године касније изабран за асистента. Магистарски рад под насловом *Селишта, прилог историји насеља у средњовековној српској држави* одбранио је 1965. године на истом факултету. Током 1966. и 1967. године провео је три месеца на специјализацији у Екс ан Провансу (Aix-en-Provence) у јужној Француској код професора Жоржа Дибиа, а потом и седам месеци на Универзитету у Атини као стипендиста грчке владе. Докторску дисертацију *Крај Српског царства* одбранио је 1971. године на Филозофском факултету у Београду. На истом факултету је од 1984. године до пензије предавао националну историју средњег века у

звању редовног професора. Након пензионисања у Београду, наставио је са радом на Филозофском факултету у Бања Луци, у чији рад је био укључен од његовог оснивања, где је предавао Српску и јужнословенску историју средњег века. Ту је пензионисан 2008, а наредне године је добио звање професора емеритуса. За дописног члана Академије наука и умјетности Републике Српске изабран је 2004, а за редовног 2008. године. Био је секретар Одјелења за друштвене науке (2004–2016), члан Предсједништва и председник Одбора за историјске науке АНУРС.

Научна интересовања Радета Михаљчића била су усмерена пре свега на период друге половине XIV века, на период пропасти и распада Српског царства и стварање новог државног средишта у долини три Мораве. Нарочиту пажњу у свом раду посветио је темама које су одиграле велику улогу у каснијем животу српског народа и пресудно утицале на формирање његове модерне историјске свести. Стога је и знатан број радова посветио Косовском боју и његовим знаним и незнатим јунацима, кнезу Лазару, народној традицији и предању. У радовима се није круто држао хронолошких одредница, већ је не ретко у својим истраживањима долазио до савременог доба, бавећи се утицајем народног сећања и предања на савремену свест и на његов утицај у стварању савременог идентитета српског народа. Настојао је да на прави начин сагледа народно сећање, да га смести у историјски контекст времена у којем је настало и да га са тог становишта посматра. За њега народно предање није било извор о добу о којем говори већ за које говори. Посебну целину његових истраживања представљало је изучавање изворне вредности српске средњовековне грађе – записа и написа, законских споменика и дипломатичке грађе.

Раде Михаљчић је објавио тринаест монографија од којих су неке (*Крај Српског царства и Лазар Хребељановић – историја, култ, предање*) доживеле више издања. Био је један од аутора *Историје српског народа*. Објавио је око седамдесет научних и више десетина стручних и прегледних радова у домаћим и страним часописима. Радови су му превођени на руски, грчки, енглески, француски и немачки језик. За живота су му објављена *Сабрана дела* која су у шест томова из штампе изашла 2001. године. Написао је преко 600 енциклопедијских јединица за *Enciklopediju Jugoslavije*, *Lexikon des Mittelalters*, *Енциклопедију српске историографије*, *Лексикон српског средњег века*, *Српски биографски речник* и *Енциклопедију Републике Српске*. Учествовао је на бројним научним скуповима у земљи и иностранству. Предавао је по позиву у Атини, Москви и Стокхолму. Осим научним радом огледао се и у писању, самосталном или коауторском, уџбеника из историје за основне и средње школе.

Раде Михаљчић је, осим својим научним радом, немерљиво задужио српску историографију и својом уредничком делатношћу. Заједно са Симом Ђирковићем приредио је *Енциклопедију српске историографије* (1997) и *Лексикон српског средњег века* (1999) у чијим израдама је ангажовано неколико десетина истраживача. Уређивао је *Историјски гласник* (1976–1988). Био је оснивач и уредник *Старог српског архива* (2002–2011) и *Грађе о прошлости Босне* (2008–2017), специјализованих часописа посвећених критичком издавању средњовековне дипломатичке грађе и објављивању студија о тој грађи. Велики допринос је дао и радом на изради *Енциклопедије Републике Српске* – био је члан Уређивачког одбора, Извршног одбора Уређивачког одбора, Централне редакције и главни редактор првог тома.

Када се говори о доприносу Радета Михаљчића српској историографији не сме се изоставити да су превасходно захваљујући његовом труду фототипска издања доживеле збирке Константина Јиречека, Меде Пуцића, Франца Миклошића, Љубомира Стојановића и Стојана Новаковића. Вреди истаћи и да је био један од приређивача дуго скриване *Историје Срба* Владимира Ђоровића која је 1989. године најзад угледала светлост дана.

Велику улогу је придавао настави и педагошком раду. Подучавао је генерације студената које су га запамтиле као строгог, али правичног професора од којег је имало шта да се научи и коме се увек могло обратити за помоћ. Трудио се да своје знање на најбољи могући начин пренесе најпре на студенте, а потом и на постдипломце. Био је ментор или члан комисија за одбрану више десетина магистарских радова и докторских дисертација на Филозофским факултетима у Београду, Бања Луци, Новом Саду и Источном Сарајеву.

За књигу *Јунаци косовске легенде* добио је Октобарску награду града Београда и књижевну награду БИГЗ-а. Добитник је награде Фондације Карић за научноистраживачки рад (2000) и награде Владимир Ђоровић за животно дело (2003). Био је члан Удружења књижевника Србије по позиву.

Одлазак Радета Михаљчића представља велики губитак за српску историографију. Напустио нас је прегалац на пољу историјске науке, студиозан и вредан истраживач који је могао још много тога да пружи и од којег се могло још много научити.

Срђан Рудић

IN MEMORIAM

**Божица Младеновић
(1963–2020)**

Више него непријатно изненађене биле су колеге, познаници и пријатељи Божице Младеновић који су дана 28. јула 2020. сазнали да је она преминула. Нестала је тихо, не дочекавши јутро.

Рођена је 1. јануара 1963. у Доњој Речици код Прокупља где је завршила основну школу. Средњу школу похађала је у Прокупљу да би се након тога уписала на Филозофски факултет у Београду. Основне студије на Катедри за историју окончла је 1987. године. Исте године, на одсеку за Општу савремену историју 20. века, код професора Андреја Митровића, уписује постдипломске студије. Магистарску тезу одбранила је 1990. Део времена током постдипломских студија Младеновићева је провела на студијском усавршавању на универзитету у Манхајму. Осам година касније, 1998. на универзитету у Београду одбранила је и докторску дисертацију.

Научну, потом и педагошку каријеру Божице Младеновић омеђиле су две установе. Прва је била Историјски институт у Београду где је радила пуних двадесет година, од 1988. до 2008. године, прошавши током овог периода сва научна звања. Од априла 2008. Младеновићева ради на Департману за историју Филозофског факултета у Нишу. У звању редовног професора предаје предмете из Опште историје 20. века. Била је и управник истог Департмана од октобра 2016. до октобра 2018.

Божица Младеновић била је плодан научни радник. О томе сведочи импозантан број од близу петнаестак монографија и студија, као и велики

број чланака и расправа објављених у водећим научним часописима у земљи, али и у иностранству. Младеновићева је била и чест сарадник медија. Ово се посебно односи на телевизију, где је многим документарним емисијама дала свој печат. Научни доприноси српској историјској науци би били и већи, а наша историографија сигурно још богатија, да је прерана смрт није зауставила у даљем раду.

Историографска тематика рада Божице Младеновић дефинисала се на самом почетку њене научне каријере најпре у њеној магистарској тези *Жене у Топличком устанку 1917. године*, као и потоњој докторској дисертацији *Град у Војно-генералном гуверману у Србији од 1916. до 1918. године*. Од тог времена Младеновићева ће се бавити углавном темом Првог светског рата и његовим четворогодишњим трајањем на тлу Србије.

Тема рата, само наизглед, историографски обрађена, добила је у радовима Божице Младеновић потпуно нови угао посматрања. То нису биле славне победе на Церу и Колубари, епско повлачење Срба кроз Албанију нити операције у току пробоја Солунског фронта, оно на шта смо у нашој историографији већ навикли. Њени описи збивања из времена Великог рата у Србији значе успостављање везе између друштвене историје и рата. То су историографски искази о животу у окупираној позадини, обрађени најпре у већ поменутој докторској дисертацији. Даље продубљивање ове теме кроз основну ћелију људског друштва, породицу, Младеновићева је успешно учинила у делу *Породица у Србији у Првом светском рату* објављеним неколико година касније.

Практично, једини устанак на територији окупиране Европе у Првом светском рату догодио се на територији Србије у Топличком округу у фебруару 1917. Несумњиво велики значај овог устанка побудио је интересовање колегинице Младеновић већ на почетку њене научне и списатељске каријере. Вишегодишња посвећеност овом догађају, преточена је у низ чланака, али и биографија попут оне посвећене једној од низа жена, активних учесница устанка, каква је била Роса Пантић. Издавање дневника неких од најзначајнијих вођа Топличког устанка, међу којима су Коста Пећанац, Коста Војновић и Тошко Влаховић су такође велика историографска задужбина Божице Младеновић. Дневници последње две наведене личности били су похрањени у Централном државном архиву у Софији. Научној и читалачкој публици били су представљени тек 2018. захваљујући ентузијазму колегинице Младеновић. Данас, док пишемо ове редове, чини нам се да је заокружењем свог научног интересовања, предосетила свој прерани крај.

Рад у Историјском институту у коме је колегиница Младеновић радила пуне две деценије, као и сличност тема условили су нашу личну сарадњу на многим пољима. Ова сарадња одвијала се током низа година

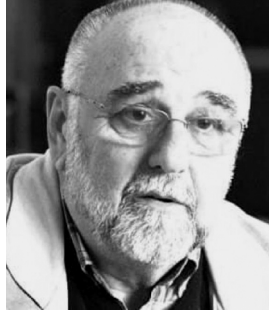
и практично се окончала тек њеном смрћу. О томе сведочи низ радова испод којих је наш заједнички потпис. У више махова, била ми је писац разних реферата, а ја њен рецензент. Наша сарадња није престала ни њеним одласком у Ниш. Супротно, била је и обимнија, овог пута посредством њених студената и њихових одбрана мастер радова, као и докторских дисертација. Често смо се сусретали у архивима, некада препирали о подацима нађеним у документима, или појединим формулацијама прочитним у литератури. Имали смо и трагикомичан обичај да викендом „прекопавамо“ Ново гробље у потрази за подацима на гробовима оних о којима смо писали. Тако смо се све боље упознавали и временом, надам се да не грешим, постали пријатељи.

Научни рад проф. др Божице Младеновић, још током њеног живота, забележен је у нашој историографији. Можемо само да слутимо колико би он био већи да је прерана смрт није одвојила од њеног позива, и нас који смо је познавали. Сигуран сам да многиме међу нама Божица Младеновић већ недостаје.

Милић Ј. Милићевић

IN MEMORIAM

Марко Поповић
(1944–2020)

Августа 2020. године преминуо је др Марко Поповић, познати археолог и плодни писац, истраживач српског средњег века, утврђених градских и црквених комплекса, вршилац многобројних друштвених и стручних функција, пријатељ и сарадник Историјског института.

Марко Поповић потиче из угледне свештеничке породице, досељене из херцеговачких Дробњака, која од 1828. прелази из села Кремна у Ужице, где средином прошлог века међу првима у Србији покреће индустријску производњу у граду. Послератне године биле су трагичне за породицу Поповић; изгубили су све, одузета им је дрвно-прерађивачка фабрика ролетни и паркета, отац осуђен, а мати са двоје мале деце прелази у Београд, где је Марко Поповић стекао основно, средње и више образовање. Оставши у младим годинама без оца, преузео је улогу главе породице и рано развио осећај одговорности, смисао за успешну организацију и обављање послова и истрајност у постизању зацртаног циља. Много година касније сам је исказао своја тадашња осећања речима: „Та класна неправда која је тада била према пораженој класи и потомцима поражене класе, то што сам ја доживео, у мени је створило инат, сматрао сам да их могу победити само тако ако будем најбољи”. Са таквим карактерним и стеченим одликама Марко Поповић је ступио у свет археологије – завршио основне (1966), магистарске (1971) и докторске студије (1980) и остварио блиставу каријеру – постао је познат и у свету признат истраживач српског средњовековља. М. Поповић је био надарен за тај позив. Имао је интуицију и разумевање за једва видљиве

трагове у структури слоја земље, у фактури уломака, у слогу остатка зида. Уз све то, поседовао је виспрен, аналитички ум, којим је успевао да проникне у суштину ствари, а дар да то уобличи у речи, текстове, студије и монографије. Објавио је све што је археолошки истражио и открио. И још више. Био је спреман да се прихвати незахвалног посла од којег зазиру археолози, да систематизује и аналитички проучи резултате археолошких истраживања других истраживача, који су остали необјављени стицајем различитих неповољних околности. Поштујући уложени труд и вишегодишњи теренски рад истраживача – архитеката, археолога и конзерватора, уз заслужено вредновање њихових резултата, М. Поповић је успешно надоградио основну грађу својим археолошким истраживањима, историјским, ликовним и картографским прилозима („Ужички град“, 1995), или типолошком сликом развоја средњовековног властеоског и владарског утврђеног седишта („Маглички замак“, 2012). Истражујући средњовековне утврђене градове и позније урбане комплексе М. Поповић је брижљиво сакупљао све податке до којих се могло доћи, а посебну пажњу посветио је историјским и картографским изворима. Карте, планови, скице, цртежи, турске минијатуре увек су брижљиво анализирани и њихово сведочење аналитички је вредновано у проучавању утврђења и градова, а нарочито у представљању развоја и промена Београдске тврђаве и Ужичког града. Књига „Ужички град“ (1995) доживела је и друго издање управо захваљујући научној методологији које се писац у својим делима доследно придржавао. Према речима угледних рецензента: „...Аутор је брижљиво и систематски сакупљао изворну грађу, зналачки је анализирао, не упуштајући се у хипотезе и неутемељене комбинације. Захваљујући оваквим чврстим темељима могла се постићи добро компонована грађевина у којој сваки део има своју функцију...“ (академик Сима Ћирковић). „Дело М. Поповића, Ужички град, посматрано у целини припада реду највишег домета савремене науке коју београдска школа археологије и историографије може да пружи“ (др Тома Поповић).

Лична наклоност ка старим знамењима, коју је Марко Поповић развио сакупљањем српског ордења и медаља, учинила га је одличним познаваоцем те материје. Своје знање продубио је проучавајући грбове у Београду („Хералдички симболи на јавним здањима Београда“, 1997) и задужио је град утичући да се поново врате поскидани династички грбови на поједине зграде.

У својим закључцима М. Поповић је полазио првенствено од материјалних резултата своје, археолошке струке, али је у обради тема и

проблема којима се бавио с једнаком пажњом разматрао остале изворе, пре свега историјске, архитектонске, ликовне, иконографске, социолошке, културолошке. Удубљивао се у методологију других научних дисциплина, настојећи да свеобухватно расветли културне слојеве развоја утврђених градских целина и прикаже их у низу студија и монографија (Смедерево, Београд, Ужице, Маглич, Браничево, утврђени градови у БиХ, Липовац, Ново Брдо); исту пажњу посветио је и истраживању појединих манастирских комплекса (Св. Петар in Сапро, Црквина на Панику, Добрун, Куманица, Студеница, Свети Никола у Новом Брду).

Већ од почетних година студија и стручног рада учествовао је у ископавањима великих градских утврђених целина као што су Смедеревски град и Београдска тврђава. Кроз већи број студија и једну монографију истражио је структуру фортификације и етапе развоја Смедеревског града, градске капије и положај црквених објеката, залажући се за бољу терминологију и суштинско разликовање функције етапних делова градске целине („Смедеревски град“, 2013).

Београдска тврђава била је други велики градски комплекс на коме је М. Поповић радио дуги низ година и где је постигао изванредне успехе. Из године у годину пред Београђанима су израњале из насуте земље и шута зидине деспотовог града, турски и аустријски бедеми и куле, пролази, капије и калдрмисане стазе. Упоредо са ископавањима, М. Поповић се залагао за одрживу заштиту откривених делова и реконструкцију где год је то било могуће. Знатан део свега што се данас може видети на Београдској тврђави на Калемегдану заслуга је упорног дугогодишњег преданог рада Марка Поповића. У предговору првог издања књиге М. Поповића „Београдска тврђава“ (1982), академик Јованка Калић је написала: „Многе теме које текст обрађује само су привидно београдске. Ту се стичу, јасно разазнају или потврђују битне појаве балканске историје. Писац их критички и поуздано рашчлањује, доказује и оповргава београдским материјалом... Једна археолошка студија грађена је доследно на равноправном коришћењу историјских извора... Београду се враћа један део његове историје, овога пута његов лик.“ Београдској тврђави и граду посвећене су још две велике монографије: „Комплекс средњовековне митрополије у Београду“, где је коаутор била Весна Бикић (2004), и поновљено и допуњено издање „Београдске тврђаве“ (2006).

Утврђени комплекс средњовековног Раса код Новог Пазара, по коме је названа река Рашка, и средњовековна српска држава, после вишегодишњих археолошких ископавања заслугом М. Поповића, добио је такође своју монографију („Тврђава Рас“, 1999). Књигу је посветио

свом професору Јовану Ковачевићу, под чијим је руководством започео ископавања Раса. Наставио је да истражује, проучава, пише и објављује до краја свог живота, остваривши научни опус који броји преко 260 студија и прилога, 19 монографија, многобројна саопштења на научним скуповима. Његов рад пратила су званична угледна признања, почев од Октобарске награде града Београда (1974, 1976, 1983), награде града Новог Пазара (1985), града Ужица (1989), априлске награде града Београда (2005), преко ордена Круне I степена (2018) и Велике повеље града Ужица (2019), до Сreteњског ордена III степена за нарочите заслуге у области културе (2020).

У свему што је радио Марко Поповић је имао подршку и изврсног сарадника у вољеној супрузи, истакнутом историчару уметности др Даници Поповић. Окренути истом периоду и темама српског средњег века, знали су, иако свако у свом домену, да остваре склад у коме излагање тече, надограђује се и уобличава у целину. После теренских истраживања у Полимљу у којима су обоје учествовали, заједнички су објавили узорну монографију „Манастир Куманица на Лиму“ (2004), а сарађивали у неколико прилога и студија, међу којима о пећинској цркви Св. Михаила у Расу (1998), као и у монографији о манастиру Студеници (2015).

М. Поповић је више пута био један од аутора великих колективних дела, као што је „Историја Београда I“ (1974), „Историја Титовог Ужица I“ (1989). Као коаутор монографије „Црква Светог Николе у Станичењу“ (2005). М. Поповић поново се подухватио одговорног и осетљивог задатка да надогради својим истраживањима и преточи у научну студију резултате ископавања другог истраживача – преминулог колеге Радивоја Љубинковића. Сакупивши трагове у историјским изворима о цркви Св. Николе у селу Станичење код Пирота; после брижљивог и темељног проучавања расположиве техничке документације приказао је архитектура цркве и етапе њеног грађења, каталoшки обрадио гробове у цркви и око ње, описао историју цркве у турском периоду.

М. Поповић је водио више научних пројеката који су успешно остварени, окупљајући око себе младе сараднике, преносећи им своје знање, радне навике и строгу дисциплину, понекад без компромиса и уз повишени глас. Жестоки темперамент М. Поповића запамтили су и житељи села Слатине код Мојковца, који су, у неукој жељи да среде локалитет који ће посетити угледни археолог, довели камион до остатака старе цркве и утоварили делове обрушених зидова и црквеног каменог намештаја. На њих се свом жестином и претњом паклом сручио бес разгневног археолога. Брже боље су почели да скидају старе камене

чираке и грађу са камиона, те се, на срећу, све добро завршило, а црква је успешно обновљена и оживљена.

У животу Марка Поповића непрекидно и упоредо текли су теренски и студијски часови, дани, године; тај ток је следио и кад је званично окончао радни стаж у Археолошком институту (1976–2011). После опсежних археолошких ископавања, која је М. Поповић обавио у манастиру Студеници, уследило је објављивање монографије „Манастир Студеница – археолошка открића“ (2015). Упркос неповољним околностима, прихвативши задатак да руководи истраживањем тврђаве Новог Брда на Косову, на којој су археолошка ископавања давно започета, у више наврата извођена, али нису завршена, успео је да истражи у две кампање 2015. и 2016. утврђени комплекс и остатке главне православне градске цркве Св. Николе. Овај пројекат, финансиран од Унеска, требало је обавити брзо и упоредо са реконструкцијом, као будућу туристичку атрактивну дестинацију. Само врсни и искусни археолог, какав је био Марко Поповић, могао је у веома сложеној стратиграфији слојева после рушења, страдања и пустошења цркве и гробова, из преосталих пабирака и делимично сачуване документације, да препозна и реконструише изглед и издвоји пет етапа градње од XIV до краја XVII века дуге историје владарске ктиторије и велике градске и грађанске цркве Новог Брда, потоње турске џамије. Монографија „Црква Светог Николе – катедрала града Новог Брда“ (2018), представља и свод резултата свих претходних истраживања о Новом Брду – историчара, историчара уметности, археолога и архитеката. Посветом књиге првим истраживачима Новог Брда, др Мирјани Ћоровић-Љубинковић и Радивоју Љубинковићу, одао је дужно признање њиховом делу које је надоградио. Изузетна ликовна опрема, којој је М. Поповић поклањао велику пажњу у свим својим објављеним радовима, доприноси вредности књиге, нарочито беспрекорни цртежи коаутора Игора Бјелића, као и упоредни енглески превод целог текста.

Посустало здравље није зауставило ни крепки ум, ни руку Марка Поповића. У штампи су остале још две завршене монографије: „Утврђења средњовековног града Новог Брда“ (са Горданом Симић) и „Манастир Шудикова у Будимљи“, коју је написао у сарадњи са супругом др Даницом Поповић.

Марко Поповић остварио је дела трајне вредности, обогатио и заувек задужио свој родни град Ужице, свој град одрастања и животног успона Београд, Смедерево, Ново Брдо и све оне друге средњовековне градове и цркве у Србији и Босни и Херцеговини које је истраживао и о којима је

писао. Волео је свој посао и на њему је изгарао, јер то је био његов избор, испуњен зацртани животни циљ. Како је сам једном изјавио: „Кад бих се поново родио ја бих исту ову каријеру зажелело“. За све што је учинио српска наука и српски народ остају му вечно захвални.

Гордана Томовић